Bergensposten.

DESEMBER 2001 4. ÅRGANG

STATSARKIVET I BERGEN

Bergensposten.

Innhold

Bergensposten 2001 3
Statsarkivar Einar Jansen 5
Minneord
Borghild Riple 7
Reidar Normann Johannessen 8
Jørn Øyrehagen Sunde: Dømt, kiendt og afsagt… 9
Yngve Nedrebø: Lepraarkivene i Bergen 21
Bjørn Davidsen: "Forskerstafett" til Amerika 1863-1888 29
Yngve Nedrebø: Vestlandsslekter på CD 39
Christopher J. Harris: En offentlig halshogging i Bergen 40
En ny og sandfærdig Vise Om
Den grusomme Morder Wallin 56
En ny og sandfærdig Vise Om
Mordersken Sofie Johannesdatter 58
Bente Kopperdal: Ein guida tur i Digitalarkivet 60
Marianne Herfindal Johannessen:
«På jakt etter prestearkiv – et eksempel fra Osterøy» 70
Tom Myrvold: Digitalisering i et konserveringsperspektiv..... 75
Bokmeldinger:
Viktig bokverk 77
Arna bygdebok 79

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998 med et hefte i året. Dette er det fjerde i rekken.

Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Ansvarlig for layout og utforming: Tom Myrvold
Trykk: Designtrykkeriet AS, Bergen
Opplag: 1200

Omslag:
J.F.L. Dreier 1817. Gouache Fredriksberg festning, galgebakken Bergen med Georgernes verft. Originalen tilh. Vestlandske kunstindustrimuseum

Statsarkivet og konserveringsbygget. Foto: Steffen Ekerhovd

ISSN 1501-4436

Bergensposten 2001

Bergensposten kommer nå med sin fjerde årgang. Den forrige utgaven var i hovedsak viet den ukjente kunstneren Katharina Saltnes (1862-1945). Det er med stor glede vi kan konstatere at interessen for henne i løpet av dette siste året i betydelige grad har økt. Hordamuseet laget sommeren 2001 en utstilling av mange av hennes arbeider, og samtidig lanserte Asbjørn Åsgard boken ”Katharina Saltnes For de uberømte”, som dokumenterer både livet og kunsten hennes.

I årets utgave av skriftet tar vi sikte på å presentere noen små biter av det vi ved Statsarkivet i Bergen har arbeidet med i løpet av dette siste året.

Jørn Øyrehagen Sunde er nå universitetsstipendiat i rettshistorie ved Universitetet i Tromsø, men tilbrakte ett år som sivilarbeider ved Statsarkivet i Bergen, og brukte mye av tiden sin hos oss som lesesalsinspektør. Han oppsummerer noen av sine mange tanker fra inspektørpulten i ”Dømt, kiendt og afsagt”.

I 2001 ble UNESCO’s liste ”Memory of the World” utvidet, og to av årets nykommere var norske, Ibsens manuskript til ”Et Dukkehjem” og Lepraarkivene i Bergen. Disse arkivene er delt mellom Bergen byarkiv og Statsarkivet i Bergen, og begivenheten fortjener oppmerksomhet. Derfor presenterer vi disse arkivene, samtidig som Bjørn Davidsen setter fokus på debatten rundt årsakene til spedalskhet, der de norske legene i andre halvdel av 1800-tallet delte seg i to leirer, for og mot arvelighet som forklaring. Nordmenn i Amerika ble viktige forskningsobjekter for å teste ut arv mot miljøpåvirkning, og i årene 1863-1888 var det rene ”forskerstafetten” av leger fra Norge til det norske Amerika. Forskningsinnsatsen til tross, enige ble de ikke, og kanskje er det endelige svaret fortsatt ikke gitt?

3. november ble det holdt åpen dag i Bergen Tinghus. Markeringen pekte på at det nå er 125 år siden den siste offentlige henrettelsen fant sted i Bergen. Statsarkivet var invitert til å lage en liten utstilling, og Christopher Harris presenterte stoff om Jakob Alexander Wallin og henrettelsen av ham i 1876. Dette stoffet har han nå utvidet og leserne får del i det som ”En offentlig halshogging i Bergen for 125 år siden. En omstreifers liv og død.” Henrettelsen av Wallin påkalte stor interesse i samtiden, og selve dramaet trakk til seg 5000 nysgjerrige tilskuere. Sett i forhold til befolkningens størrelse var det betydelig mer enn det som i dag kan samles på et smekkfullt Brann stadion. Harris har også funnet fram et par av de samtidige visene som ble laget, og som var på

gaten kort etter, i et forsøk på å slå mynt på de dramatiske tilfragelsene.

Digitalarkivet har fortsatt å vokse i 2001, og vi regner med å passere 37 millioner søk i år. Men samtidig får vi stadig høre at mange har problemer med å finne fram og få utnyttet søkesystemene. Bente Kopperdal tilbyr derfor en guidet tur gjennom Digitalarkivets søkemuligheter.

Til statsarkivets mange arbeidsoppgaver hører det å reise rundt for å oppspore og samle inn arkivmateriale. Det kan i sannhet gi sterke opplevelser, og Marianne Herfindal Johannessen gir leserne del i sine erfaringer fra en arkivtur til Osterøy på jakt etter prestearkivet fra Hamre.

Konserveringstjenestene i Arkivverket er i endring. Ny teknologi kan tas i bruk, samtidig som fokuset for konserveringsarbeidet blir endret. Tom Myrvold gir eksempler på hvordan skanning kan gi oss muligheter til å hente tilbake informasjon vi i utgangspunktet måtte regne som tapt.

Vi håper leserne av Bergensposten vil finne noe nyttig, noe til ettertanke og noe underholdende i årets utgave. Vi takker for året som nå nærmer seg slutten, og sender våre beste ønsker for den tilstundende jul og det nye året.

YN

Statsarkivar Einar Jansen (1893-1960)

Kort etter at Asgaut Steinnes ble riksarkivar i 1933 ble det også skifte av statsarkivarer i Bergen og Trondheim. Skiftene var nok i relativt sterk grad påvirket av den nye riksarkivaren, og Just Bing (1866-1954) i Bergen gav klart uttrykk for sin misnøye med det han opplevde som å ha blitt presset ut, da han sendte sin avskjedssøknad (Bergensposten 2000, side 6), mens Johan Kielland Bergwitz (1874-1948) i Trondheim ble gitt arkivarstilling i Oslo på svært spesielle vilkår.

Det var Einar Jansen (1893-1960) som overtok som statsarkivar i Bergen fra 1. januar 1934, og han ble sittende i embetet i godt over 26 år, fram til utgangen av april 1960. Før han kom til Bergen hadde han vært arkivar ved Statsarkivet i Oslo fra 1. februar 1921, og i forkant av tilsettingen der hadde han gjort vikartjeneste i Riksarkivet. Samlet tjenestetid i Arkivverket var dermed tett oppunder 40 år da han valgte å pensjonere seg.

Jansen var riksmålsmann, ”av den gamle skole”, og var derfor kanskje i utgangspunktet ikke det naturlige valget for riksarkivar Steinnes som statsarkivar i nynorskembetet i Bergen. Statsarkivets kopibok viser da også at tallet på brev på nynorsk er svært lavt, men de som finnes er skrevet på et særdeles konservativt språk.

Einar Jansen hadde tatt sin filologiske embetseksamen i 1919 med hovedfag i historie, og han hadde skrevet sin hovedoppgave om ”Det suspensive lovvetos anvendelse i norsk konstitutionel praksis”. Interessen for statsrett førte til at han sammen med Halvdan Koht utgav han ”The Constitution of Norway” i 1938. I 1945 publiserte han i Norsk Slektshistorisk Tidsskrift en avhandling om ”Tidsregningen i Norge efter reformasjonen”.

Men sin største interesse hadde Einar Jansen for personalhistorie. Han var gjennom mer enn en mannsalder hovedmannen bak Norsk Biografisk Leksikon, der han allerede i 1924 (bind II) var kommet med i redaksjonen. Fra 1925 var han redaktør, en posisjon han innehadde like til sin død i 1960 (bind XIV). Det var Einar Jansen som representerte kontinuiteten i arbeidet gjennom alle disse årene, og han kontrollerte personlig alt som kom på trykk. I tillegg til redaktørarbeidet

skrev han også selv mange av artiklene til verket.

Han pensjonerte seg for å få bedre tid til å dyrke sine vitenskapelige interesser. Det fikk han dessverre svært liten tid til. Han var blitt ansatt av Norsk Slektshistorisk Forening som redaktør for det planlagte verket "Den norske kirkes biskoper og prester etter reformasjonen", og han stod på flyttefot til Oslo da han brått døde i desember 1960, bare få måneder etter at han var blitt pensjonist.

Jansen var styremedlem i Landslaget for Bygde- og Byhistorie 1941-1958, og han hadde vært med ved opprettelsen av Norsk Slektshistorisk Forening, og var medlem av styret for foreningen fra 1928 til 1935. Fra 1935 til 1941 var han rådsmedlem i Selskapet til Videnskapenes Fremme.

I 1961 utkom det første bindet av Bergen domkapittelsprotokoll (1605-1624), der Einar Jansen hadde skrevet forordet, og stått for kontroll og korrektur.

Einar Jansen berømmes for kritiske sans, og for sin grundighet. Men han omtales også som en stillfarende, tilbakeholden, saklig og hjelpsom arkivmann.

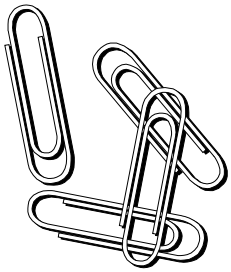

Minneord

Borghild Riple var født 8. desember 1918, og døde 24. oktober 2000.

Hun var født i Larvik, men kom til Bergen som ung jente, og tok artium på engelsklinjen ved Sydneshaugen skole i 1938. 1. september samme år ble hun ansatt hos A/S Victor Müller (Brenselimport) som kontordame og stenograf, og der ble hun til hun giftet seg våren 1949. Deretter var hun hjemmeværende til sommeren 1971, da hun ble ansatt som kontorassistent (50 %) ved Statsarkivet i Bergen.

Som arkivansatt hadde hun lesesalsvakter, skrev avskrifter, og hadde andre forefallende kontoroppgaver. Hun var utpreget serviceorientert og positiv. Hun var også sosialt interessert, og tok aktivt del i menighetsarbeidet i Årstad. Sviktende helse førte til at hun sa opp stillingen sin ved utgangen av mai 1984, halvannet år før hun nådde pensjonsalder.

Borghild Riple var glad i å reise, og hun fortalte at hun håpet i hvert fall delvis å kunne bruke årene som pensjonist til reiser. Men det ble nok mye mindre av det enn hun hadde tenkt seg. De første årene var ektemannen så syk at det vanskeliggjorde reisingen, og da hun var blitt enke, var det hennes egen helse som var hinderet.

Hun holdt kontakten med Statsarkivet, og besøkte oss jevnlig de første årene, seinere ble det gjennom skriftlige hilsener.

YN

Minneord

Reidar Normann Johannessen var født 19. september 1934 og døde 18. januar 2001.

Reidar ble utdannet som boktrykker, og fikk sitt svennebrev i 1960. Han arbeidet deretter i mange år som bokbinder for Giertsen og på «Boken», før han i 1977 ble knyttet til Statsarkivet i Bergen. I et par år arbeidet han med materiale fra Bergen byarkiv, men ellers var det Statsarkivet i Bergen som forble arbeidsplassen hans.

Reidar var en mann med mange interesser. Han var gjennom en årrekke ivrig bridgespiller, og han brukte mye tid som friluftsmenneske. Da han våren 1999 bestemte seg for å bli pensjonist så han fram til aktive år som pensjonist sammen med familien. Familien betydde svært mye for ham. Han hadde så vidt kommet seg skikkelig på beina igjen etter lang tids slitende sykdom, da han fikk et nytt hardt slag ved at konen hans var blitt syk. Det var et hardt slag da konen hans døde i desember 1998. Han konsentrerte seg da om den gjenværende familien, fire barn og mange barnebarn.

Vi unte ham mange gode år som pensjonist. Han kom innom fra tid til annen, og han gav uttrykk for at han trivdes i sin nye rolle. Det gjorde usigelig vondt da vi høsten 2000 fikk høre at sykdommen hadde rammet ham på ny. Og vi skjønte relativt fort at det denne gangen bare kunne være en utgang, og han døde 18. januar 2001. Begravd fra Åsane kirke, der en nesten fullsatt kirke vitnet om en aktiv person med stor vennekrets.

YN

Jørn Øyrehagen Sunde:
”Dømt, kiendt og afsagt” -

eller om den dømmande makt ein utøver i møtet med historia

Akk! Denne vitetrongen min!
Har lese alt – filosofi,
juridikum og medisin,
diverre òg teologi.
Nå sit eg her med bok på bok,
og eg min narr er like klok.

Prolog på Statsarkivet

Ein kan verta freista til å sukka saman med doktor Faust der han sit i sitt studerkammer ”bøygd over bok, papir og penn”. Eg sit bak eit kateter diskret plassert på eit lite podium, eit anakronistisk minne etter dei fyrste universiteta i Nord-Italia på 1100-talet, med utsyn over dei studerande. Dei sit ved lange, mørke, tunge eiketrebord i stolar særs like the Coronation Chair i Westminster Abbey. Eigentleg eit uhamsleg møblement som tvingar okkupanten til å innta positurar som ei attgløymd pinocchiodokke. På veggen heng ei klokke som tikkar for kvart sekund som renn ut i sanden. Det gjev 60 tikk i minuttet, 300 tikk kvart femte minutt, 900 tikk kvart kvarter; eit heilt osean av tikk som skapar den fortida ein kjem til Statsarkivet i Bergen for å henta inn.

Bak kateteret, oppå podiet, sit eg, til liks med doktor Faust, bak ein bokstabel. Ein stad under pyramiden av papir ligg ein førespurnad om opplysningar om Giovanni Gerotti, konditor i Sukkerbakersmuget nr. 4 eller 5, som innvandra til Bergen frå Venezia mellom 1850 og 1870. I åtte samfulle timar har eg leitt etter denne mannen og etterkomarane hans. Verktøyet mitt har vore den kombinasjonen av systematikk og kreative

innfall som gjer det mogeleg å orientere seg i det historiske landskapet som eit arkiv er. Det enkle faktum, som etterlet meg som ein narr bak stabelen med bøker, er at ein slik mann overhovudet ikkje har levd i Bergen på det oppgjevne tidspunktet. Eg har lært at det utover 1800-talet var ei jamn, men heller lita innvandring frå Italia til Noreg med det ein i dag vil kalla kvalifisert arbeidskraft; i all hovudsak konditorar og gipsstøyparar. Dette er for så vidt ein kunnskap som kan koma godt med om nokre millionar tikk frå klokka på veggen, men utan større verdi nett no: "Kor lenge lyt eg gje tol? Fordømte, mugne fangehòl, der sol bryt gjennom farga glas og mister all sin himmelstas!", som Faust ropa ut bak sin bokstabel.

Det er når ein held på å missa tolmodet at Mefistofeles syner seg i studerkammeret. På lesesalen på Statsarkivet i Bergen snik han seg jamleg rundt langs dei tjukke murveggene "smektande som katta, som smyg seg fram og ligg på lur", og veit at her er det mange som kan koma til å selja sjela si mot ein snarveg til kunnskap. Her sit ein jurist, ein ung mann med skinande sjørøvarringar i øyro, som strevar med å plassera overbygselsretten i høve til det romarrettslege instituttet dominium directum og dominium utile, og det gamle germanske rettsinstituttet sameiga. Han er enno trygg for Fanden si freisting der han klaprar i veg på den berbare datamaskinen sin, fullt ut overtydd om at kvart ord han noterer skjuler ein flik av røyndomen. I staden har Hinmannen vore og kviskra eit ord i øyra på den velkledde herren med bakkenbartar; "Vi skal nok finne eit felles verde; til helvete med alt det lærde!" Resultatet er at vedkomande no hevdar at han må ha naustrett på eigedomen til naboen sidan det ikkje er uttrykkeleg sagt at han ikkje har det; "ein ny hoffnarr – Du store min". Den neste på gjestelista er Nattens Dronning, denne kvinna frå historisk institutt med ramnsvart hår, som så inderleg vil at Lisa Johannesdatter Lobes, som fekk eit barn med tambur Mons Jacobsen, skal vera den same som Lisbet Joensdatter som mottok 26 skilling i veka i stønad frå de Søefarendes Fattighuse. Det er bare det at Lisbet Joensdatter dø 77 år gamal, bare 20 år etter at hennar illegitime barn skulle ha vore fødd i Kvinnherad prestegjeld ved utløpet av Hardangerfjorden.

til helvete med alt det lærde!"

Det var eit slikt val, som Faust og mannen med bakkenbartar fekk, som gjorde at jury og fagdommarar i lagmannsretten kom til å døma Torstein Liland for eit dobbeltdrap han ikkje hadde gjort. Føre retten brakte påtalemakta ein mann som hadde levd eit moralsk klanderverdig liv, og kunne vera truande til litt av kvart. På den andre sida var det på det reine at Liland ikkje kunne ha drepe to menn med øks i Lille Helvete på det tidspunktet dei medisinsk sakkunnige hevda udåden var gjort. Lagmannsretten valde å oversjå heile usemja mellom røyndom

og fakta, og dømde Liland til ei livstid i fengsel. Lokalsamfunnet, og det ein etter kvart kan definere som ein norsk opinion, hadde trong for at nokon vart dømd slik at livet på ny kunne falla tilbake til den jamne, vante rytme. Disharmoni skulle vika plassen for harmoni, Dionysos for Apollo, kosmos skulle erstatta kaos, Erineys skulle få hemnofferet sitt: ”Nå bind dei meg til blokken! Den blanke øksa skjelv og skin mot kvar og ein i flokken når eggen søker nakken min." Liland vart sett i fengsel på same sviktande grunnlag, og for å stetta same behovet som har sendt jødar, katarrar, og kvinner sett på som hekser, på bålet. Bare for å ha nemnt nokre.

Det kan verka spekulativt å samanlikna banemennene til Liland med dei som søkjer kunnskap ved borda nedanfor kateteret på Statsarkivet i Bergen. Dette er likevel mitt utgangspunkt. Den overordna tanken bak essayet er at ein i møtet med det framande har lett for å redusere og kategorisere til ein sit igjen med ein karikatur, og kan difor koma til å fella ein dom som ein ville ha hevda var mangelfull om den vart felt over ein sjølv. Utgangspunktet for dette prosjektet er små glimt, for mikroskopiske til å kallast vitskaplege, frå historia til Baroniet Rosendal og prestegjelda Kvinnherad og Strandebarm. Tanken er at ein ved hjelp av eit punkt kan vippe verda, som Arkimedes uttalte det. Det får ikkje hjelpa at prosjektet kan framstå som den oppgåva keisaren la på Faust: Å mana fram Helena og Paris frå underverda.

1. intermesso

Eller som å finna ein italiensk konditor i Bergen by. Det viser seg forresten at det vart fødd ein Johan Girotti i Bergen i 1858. Faren heitte Sivert Martin Simonsen , og mora Ingeborg Gurine Olsdatter. Han var matros frå Bergen, og ho ei paktardotter frå Sandviken. Sjølv vart Johan Girotti Simonsen kontorist og ikkje konditor. Det høyrest ikkje lovande ut, men det er eit mogeleg spor.

1. akt

Den tidlegare nemnte Lisa Johannesdatter Lobes fekk dottera Marthe i 1732. Tidlegare hadde ho sjølv vore fadder for Dorte, dotter til Tor Johansen Rabben, og Tørres, son til Gotskalk ved klokkarhuset på Skeie; ingen av dei rikmannsbarn. Far til Marthe, tambur Mons Jacobsen, heldt til på Fetsholmen, ein stad der lause fuglar samla seg. Her budde til dømes søstrene Lisbet, Synneve og Anna Ludviksdotter som alle sjølve hadde barn utanfor ekteskap, og som hadde ein far som vart

dømd for heleri i 1709. Sjølv var Mons tambur ein dårleg løna militær som straffritt kunne avla barn utanfor ekteskap. I nærleiken låg husmannsplassen Osen der tiggaren Kristine budde saman med ein vanfør son og den gamle mor hennar. Det heile kan summerast opp på følgjande måte: Dei omstenda ein kjenner frå livet til Lise Johansdotter Lobes tilseier at ho ferdast i ein slum, og fekk det ulukkelege livet ein må seia at forsynet hadde staka ut for slike som henne: *"Dei sæle vender si åsyn bort frå deg. Det rys i dei reine, å rekke deg handa. Ve!"*, som det heiter i Faust om den fortapte Margarete.

Det å avla barn utanfor ekteskap var eit brotsverk for både menn og kvinner i 1732. Ein har ikkje domsprotokollane for Sunnhordland sorenskrivarembete for dette året, men truleg vart Lise Lobes dømd av sorenskrivaren til å betala ei bot på 6 riksdalar, eller sona ein månad på vatn og brød i det som lensmannen kunne mønstra av ein arrest. I dommen vart ho truleg kalla eit *qvindfolck* eller eit *qvindemenniske*, ein tittel som stempla henne som ei kvinne med lausleg seksualmoral. Dermed kunne ho aldri venta å gifta seg med håret laust hengjande ned over skuldrene med ein velståande bonde. Ho måtte truleg senda ungane frå seg medan dei alt var svært unge for at dei skulle tene til livsopphaldet. Og i alderdomen kom ho truleg til å gå i kompaniskap med ei anna eldre giktbroten kvinne om gjensidig tilsyn og stell, slik den til ei kvar tid einøygde kunne leia den blinde.

Likevel er det ikkje den juridiske og moralske dommen sorenskrivaren felte over Lise Lobes, med dei følgjene den fekk, som eg vil hevda er mest alvorleg. Større konsekvensar har den dommen eg, og den av lesarane som ikkje fann grunn til å protestere, felte over henne då eg ovanfor gjorde henne til ein ulukkeleg og *"usæle skapning"*. Denne dommen vart felt utan at den dømde fekk høve til å framføra sitt eige forsvar, og vart felt over eit samla levd liv i staden for ei einskild handling. Ei sosial ekskludering frå det kulturelt og økonomisk rådande sjiktet i samfunnet, og livslukke er ikkje parallelle einingar. Sjølv innesperra oppe på stabbursloftet til lensmannen kunne Lise Lobes sjå på barnet sitt med kjærleik. Sjølv frå ein av dei bakre benkane på spinnesida i Kvinnheradskyrkja kunne ho gle seg over den malte himmelkvelvingen i kyrkjetaket. Og ingen kunne ved eit seinare høve nekta henne å dansa til det virvlande trommespelet til ein tambur på ein dans på Fetsholmen. Ingen, utan den som studerer historia og fell ein umedvitne dom over Lise Johannesdotter Lobes, kan gjera henne til eit fortapt og ulukkeleg menneske. Det er den medvitne og umedvitne kategorisering av levd liv i ettertid som stel bort nyansane: *"For ånd har godt av streng dressur, ja, kanskje rett og slett tortur! Og da skrid tanken fram i ro og mak, og flakkar ikkje vilt omkring lik vettelys i heksering"*, som vår ven Hinmannen formulerer det med dårleg skjult skadefryd.[1]

Eilert Sundt fortel i ei av skildringane

sine i *Anden Aars-Beretning om Fantefolket* frå 1862 om Per Isaksen som rodde rundt på Stavangerfjordane. Den prestevigde *Sundt* konstaterte både i indignasjon og irritasjon at mannen reiste samen med to søstrer, og at han hadde barn med begge. Då mannen tok ombord den tredje kvinna, som tidlegare hadde fleire barn med bror til Per Isaksen, melde *Sundt* mannen til næraste lensmann*; her maatte en Forandring ske,* som han formulerte det. Eg har mang ein gong sett føre meg ein situasjon der *Sundt* hadde greidd å tøyla sinnet sitt, og i staden freista å overtala mannen til å gje opp livet han levde. Kva ville mannen ha sagt om han vart tilbydd å overta eit lite småbruk der han vart bufast og dyrka jorda? *Her kan du dyrka jorda og bu i eige hus, men du må halda deg til ei kvinne, stå på godfot med dei andre bøndene, men kan gå i grava med ei visse om at dine barn vil få eit like trygt og sikkert liv som du sjølv har nytt*. Dette kunne *Sundt* ha sagt til fanten. *Alt dette i staden for å skjera hestehovar, banka koparkjelar, sova i båten under eit segl, og driva hor*. Ville fanten ha svart ja, eller ville han seia med Mefistofeles: *"Det skal bli fest som berre faen på aller første stoppestaden!"* I bøkene til *Sundt* om fantane kan ein lesa om dei som ønskte og lukkast med å slå seg ned, medan andre ikkje lot seg freista av tanken på eit liv som bufast, eller gav det opp og la ut på fantevegen på ny. I kva kategori fann ein dei lukkelegaste? Kva dom vil du fella? *"Trekk du opp grensene, alt etter eige skjønn"*, som *Goethe* oppfordrar oss til.

2. intermesso

Den alt nemnte Johan Girotti Simonsen, født i 1858, var barnebarn av Johanna Maria Magdalena Giraati, gift med bakar Sjur Andreas Simonsen. Sjølv var ho dotter av Johan Jeroti, og født utanfor ekteskap i 1794. Foreldra hennar gifte seg forresten i 1795, og fekk sitt andre og siste barn same året. I kyrkjeboka for Korskirken heiter det at Johan Jeroti er sukkerbakar, og "af Catolsk Region".

2. akt

Det er ikkje bare livet til det einskilde mennesket den historiske distansen har ein tendens til å redusera til ei eindimensjonal forteljing utan ånd, sjel og intellekt, og som dermed får ein dom av ettertida som er felt på sviktande grunnlag og på manglande evne til innleving. Resultatet vert at "ein haug med skattar ligg forlatt og gløymd." Generelt, og her har forteljinga til Sundt eit poeng som det til tider kan vera lett å oversjå, er eit kvart samfunn sett saman av ulike subkulturar som til saman utgjer eit komplekst samfunnsbilete. Den tidlegare nemnte Fetsholmen i Kvinnherad var bare ein av mange stader i dette prestegjeldet der ein på 16- og 1700-talet fann menneske som på mange måtar levde i ein kultur som eksisterte parallelt med den meir tydelege jordbrukskulturen. Her var lastehamner for tømmer på 1600- og 1700-talet, på 1800-talet la dampskipa

til her, og i hundre året etter var det her ein bygde Samvirkelag. Her fann ein sagbruksarbeidarar, verthushaldarar, rokkemakarar, smedar, vevarar, skomakarar, fiskarar, offiserar og tamburar, straffedømde, spedalske og vanføre; "Sjølv ein fantasi som lett går vill i stadig høgre flog, strekk ikkje til." Dei heitte Jens Sergiant, Gedsken Weymann, Ole Larsen Fiskar, Peter Skreddar, betlar Kristin Osen, Anders Joensen Jerdrum Skolemester, Tørres ved Saugen, Anthonj Andreasen Bergmann, Matrone Anne Peter Tiesens, los Christian Clausen, Mons Jacobsen Tambur og Lisa Lobes, for å nemna nokre. Dei etterlet seg ikkje jordegods, og er sjeldan å finna i pantebøker og skifteprotokollar. Dei var gjerne sjølve innflyttarar, eller barna deira flyttar ut av prestegjeldet for å finna ein høveleg leveveg, og er difor vanskelege å følgja slektledd for slektledd. Dei leigde husgrunn, og er difor ikkje å finna i kassabøkene til futen. Sidan dei ikkje sat med fast eigedom var dei heller ikkje involvert i dei mange eigedomssakene, eller æres- og valdssakene med utgangspunkt i eigedomsdisputtar, som kom opp på tinget. Dermed er det svært lite ein kan seia om kvar einskild av desse som levde i periferien av bondekulturen. Men samla sett må ein seia at dei utgjorde ei samfunnsgruppe, igjen delt opp i fleire subkulturar, som sete preg på lokalmiljøet. Slik forsvinn ein del av samfunnsmedlemmane i eit historisk mørke, og ein del av det kulturelle biletet vert dekka til og oversett.

Med personane misser ein òg av synet den økonomiske strukturen dei var med å halda oppe. Landsbygda i Noreg vil ein på denne tida gjerne karakterisere som eit jordbrukssamfunn. Sjølv om pengeøkonomien hadde fått større og større innpass sidan slutten av 1600-talet, var det produksjon av jordbruksvarer som var den viktigaste bestanddelen i økonomien på landsbygda. Men dette er eit utgangspunkt, og mange stader ikkje eit dekkjande bilete av den faktiske situasjonen. Dersom ein ser nærare etter vil ein finna at det økonomiske livet hadde like mange nyansar som livshistoriene til aktørane, og at det lid under same tendensen til å redusera og forenkla til ein sit igjen med ein historisk karikatur av røyndomen. Eit interessant aspekt ved samfunnet på 16- og 1700-talet, som kan illustrere det ovanfor nemnte poenget, er det eg vil kalla permanente husmannsplassar. Med det meiner eg husmannsplassar med ein mange hundre år gamal busetnad, og som gjerne kan førast tilbake til tida før dei siste øydegardane vart rdda mot slutten av 1600-talet. Eller med andre ord: Husmannsplassar som ikkje var ein tilfluktsstad for yngre brør som ikkje fekk ta over odels- eller leiglendingsbruket foreldra dreiv, men husmannsplassar som kunne vera ein attraktiv stad å slå seg ned. Her fann ein til dømes personar som dreiv med båtbygging, eller var snikkar, eller dei livnærte seg hovudsakleg av skogbruk, eller ved skjenking av øl og brennevin.

Dei permanente husmannsplassane er

bare eit døme på at økonomien i det preindustrielle samfunnet var langt meir samansett enn det ein vanlegvis ser føre seg. Klarast vert dette om ein studerer eit jordegods som Baroniet Rosendal, som var ei økonomisk eining de ein førte nøye rekneskap over inntekter og utgifter. For det fyrste er tittelen jordegods noko misvisande. Av matrikkelen av 1667 ser ein at den skotske adels- og handelsmannen Axel Mouatt i stor grad bygde opp godset gjennom å tileigna seg gardar med aktiva ved sida av sjølve jorda. Det var særleg fiske og skogbruk som var dei tilleggsverdiane han gav akt på. Ludvig Rosencrantz, den fyrste baronen til Rosendal og svigerson til Axel Mouatt, restrukturerte jordegodset slik at det særleg var trelast som vart godset sine aktiva ved sida av sjølve jordeiga. Herskapet eigde ikkje mindre enn 10 sager og 6 gjestgjevarstader i 1722, noko som gjorde at baronane til Rosendal eigde skogen, tok sjølv ut tømmer, skar det på eigne saker, lasta det i eigne hamnr, og eigde gjestgjevarstadene der skip og mannskap låg og brukte pengar medan dei venta på lasta, "Når ikkje hovudverken plagar, så lenge verten gjev kreditt, er alle vel tilfreds med sitt." Ved sidan av den utvida skogbruksnæringa hadde herskapet til Rosendal hand om fleire andre aktiva som gav tilleggsinntekter; fjellbeiter som vart leigd ut, dei hadde ein østersvåg, leige ut skog og vatn, selde frukt og nøter frå eigen hage, og leigde ut brudekrone og søljer til par som skulle gifta seg, for å nemna noko. Ein kan òg leggja til at herskapet på Rosendal hadde ansvaret for, og utgiftene og inntektene av skatteinnkrevinga på jordegodset, dei hadde birkerett på godsområdet, som vil seia at dei administrerte justisvesenet, og patronatsrett i Kvinnherad, som vil seia at presteembeta og kyrkjegodset var herskapet sitt ansvar. Sagt med andre ord var Rosendalgodset ei samansett økonomisk eining som ein kan samanlikna med ei bedrift i dag.

Dei ulike gardane hadde ein økonomisk struktur som minner om den ein finn på Rosendalsgodset, om enn i ein langt mindre målestokk, og difor ikkje så synleg. Eit visst inntrykk kan ein få med å ta utgangspunkt i oversikten for formuesskatten i 1789, som skulle betala for felttoget mot Sverige året før. Her finne ein at 34 av leiglendingane på Rosendalsgodset hadde ein formue på over 200 riksdalar i rørleg gods, då med unnatak av jordbruksreiskapar. Nokre av desse sat på gode jordbruksgardar, andre sat på skoggardar, og atter andre var til dømes gjestgjevarar. Men ofte kan ein ikkje gjennom å studera skattematrikkelen av 1667, matrikkelutkastet av 1723, eller taksasjonsvurderinga av Rosendalsgodset i 1732, seia klart kva som gjorde det mogeleg for oppsitjaren å leggja seg opp ein formue. Dersom ein til dømes ser på prestegodsgarden Hesvik i Strandebarm slik den er vurdert i matrikkelen av 1667 og matrikkelutkastet i 1723, ser ein at det er ein god gard, men ikkje ein gard som skil seg sterkt ut frå andre. Men i formuesoversikten frå 1789 oppgav Ole Siursen å ha ein formue på 200 riks-

dalar i rørleg god, og broren Jens Siursen ein formue på 150 riksdalar; begge tal som det er mogeleg ligg noko under det reelle sidan skattelista bygde på eigenmelding. I båtlista frå 1805 står dei som eigarar av ein båt som romma 45 mann, som dei nytta til å reisa til Bergen med. Kanskje var det gjennom handel at dei makta å leggja seg opp ein slik formue. Heilt sikkert er det at dei ikkje kom til pengane gjennom arv; til saman arva kvar av dei 37 riksdalar 2 mark ½ skilling ettr foreldra sine. Det er mykje mogeleg at handelen med Bergen spela ei stor rolle i økonomien på Rosendalsgodset, og i Sunnhordland og Hardanger generelt. Dersom ein ser på båtoversikten for Rosendalsgodset, finn ein at 50 personar hadde båtar dei nytta til å reisa til Bergen med, og 27 av desse romma meir enn 10 mann. I ei rettssak i 1725 på tinget for Strandebarm skipreid får ein fortalt kva ei jekt på veg til Bergen kunne vera lasta med: *Veed, 20 bundter band, 2 nye Aakleder, 1 Brog* (…) *1 ½ tdr. Nødder, 17 giedeskind, 26 værskind og 1 kalfskind*. Ein kan òg merka seg at då ein drengen i 1715 vart stemna til tings fordi han hadde forlatt tenesta si, orsaka han seg med at *hand ej kunde udstaa at fare til Byen paa Jegten*. Moglegvis gjorde ein del bønder, som Ole og Jens Siursen Hesvigen, mange slike reiser i løpet av året. I alle høve er det grunn til å hevda at bonde- og jordbrukssamfunnet var ei lagt meir samansett økonomisk eining enn det tittelen skulle indikere.

3. intermesso

Ein av fadrane til Johanna Maria Magdalena Giraati var Johan Novelette. Då han fekk borgarskap i Bergen som handlande i 1789, vart han tittulert Giovanni Neveletti, og var sagt å koma frå Basone i Venezia. Det skulle dermed vera trygt å seia at det italienske namnet Giovanni i Noreg kunne verta forenkla til Johan, og at Johan Jeroti kan vera den Giovanni Gerotti eg leiter etter. At han har personar i omgangskrinsen sin frå Venezia provar ikkje noko, men kan indikere at han sjølv har røtene sine der. Nærare enn dette let ikkje kjeldene meg koma den personen eg er på leit etter. På vegen har eg òg snappa opp at han vart kalla bakar og arbeidsmann i folketeljinga i 1801, og at han ikkje er nemnt i undersøkingskommisjonen sine lister over militært mannskap i Bergen i 1804-1805. Det skulle tilseie at han ein gong i 1802 eller 1803 endra sin sosiale status og inntok ein plass mellom borgarskapet i Bergen.

3. akt

Til slutt er det eit anna aspekt ved vår domsaktivitet og karikering av historia som må nemnast. Ein gjer ofte den velståande lukkeleg og den fattige ulukkeleg. Det er ikkje bare den sosial eksklusjon Lise Johansdatter Lobes truleg vart utsett for, men like mykje hennar manglande utsikter til å etablera seg utanfor det nedre sosiale og økonomiske sjiktet i samfunnet som gjer det så lett å slå fast at hennar liv må ha vore usselt og trist. Men før ein fell ein slik dom, skal ein for det fyrste ha i minnet at armod ikkje er ein objektivt

registrerbar tilstand, men eit spørsmål om korleis ein subjektivt opplever eigne økonomiske kår.[2] For det andre må ein spørja om personar før som no kan ha valt den økonomiske lite lukrative samfunnsposisjonen dei hamna i? Lat det med det same vere sagt at eg ikkje trur at Kristin Osen hadde noko tid drøymt om eit liv der ho åleine sørgde for ein vanfør son og den gamle mora ved tigging. Men i mange andre høve kan det vera på sin plass å spørja om den økonomiske posisjonen var sjølvvald, og at økonomisk tryggleik vart vald vekk til fordel for noko anna? Ein kan til dømes spørja på kva grunnlag Anders Jansen Spillemand vald yrke og livsstil. Var han kanskje *Skadde i høyre Laar*, som det heiter i ein militærprotokoll om ein ung, ikkje tenestedugande soldat, og difor hindra frå å få ein karriere som jordbrukar? Eller føretok han eit val på om lag same grunnlag som kunstnarar gjer det i dag; ut frå eit ønskje om å realisera eigne evner gjennom kunsten. I andre høve kan det òg vera tale om eit val av identitet og kulturell tilhøyrsle. Jens Sergiant, som eigentleg heitte Jens Andersen Lande, voks opp på eit leiglendingsbruk under Halsnøy Kloster i Sunnhordland. I manntalet i 1701, der han vart sagt å vera 12 år, heiter det at faren, Anders Sivertsen Lande, er fattig. Sjølv starta han ein karriere som soldat i den store nordiske krigen frå 1709, og tente seinare som underoffiser i Kaptein Lorentz Müller sitt Opdalske kompani. Samstundes dreiv han ei skjenkestove i Biskopshamn i Strandvik kyrkjesokn for bøndene i nærområdet. Noko lukrativ leveveg var det truleg ikkje tale om for Jens Sergiant: *Stædet er elers unødigt til Krohold saa som der icke er nogen hafn for fartøyer*. Men med ein pris på minst 4 skilling for ei kanne øl, som tok om lag 2 liter, skulle ikkje Jens Sergiant ha så mange gjester i løpet av eit år før han greidde å betala landskylda på 1 riksdalar til baroniet Rosendal. Eit slikt liv kunne fortona seg som lukrativt for nokre. For det fyrste slapp Jens Sergiant noko av det fysiske slitet som truleg var ein del av kvardagen til faren og andre jordbrukarar; *"De er dei dumme som føddest krumme, vi kloke, skjøre, ber ingen bører. For våre jakker, fillete frakkar, er svært så lette",* som det heiter i Faust. Samstundes fekk han som offiser og gjestgjevar ein annan identitet enn jordbrukarane i nabolaget. Fattigdomen til faren kunne målast og samanliknast med velstanden til andre jordbrukarar i Fjelberg prestegjeld. Jens Sergiant stod seg kanskje ikkje betre, men i kraft av sin grad og sin næringsveg tilhøyrde han ein annan subkultur, og kunne bare samanliknast med sine eigne. Og normalt vil ein liten subkultur, som det militære var det på landsbygda i Noreg, vere svært inkluderande. Det er mogeleg at det var ei slik kulturell tilhøyrsle Jens Sergiant søkte, og fann at den kunne tilby ein fridom som hadde sin pris, men som kunne vere verdt den.

4. intermesso

I sukkerbakarsmuget nr. 1, som den gongen hadde adressa 12 rode nr. 76,

har det vore ein sukkerbakarverkstad og ein sukkerbakaromn som truleg vart nytta av "Confectur-Bager" Arnold Meyer. Men kven som nytta den etter hans død i 1814 har det ikkje vore mogeleg å bringa på det reine. Men det mogeleg at Giovanni Girotti har hatt tilhald her, slik etterkomarane hans meiner. Det som er sikkert, er at Giovanni Gerotti ikkje under noko omstende er registrert i Bakarlauget i Bergen sine protokollar. Eg har site på universitetsbiblioteket og lett gjennom alle oversikter over læregutar, sveinar og meistrar, og meistrar med læregutar eller sveinar i Bergen mellom 1750 og 1850, utan å finn spor etter han. Men det er mogeleg at han er registrert i borgarvæpninga sine protokollar på byarkivet i Bergen….

4. akt

Kva er så moralen? Moralen er at ein lett agerer som dommar i møte med historia, utan samstundes å gjera den *"første dommarplikt: å lytte til ein klaga mann,"* og deretter å skjela til dei beviskrava ein må kunna venta ein dommar krev oppfylt før han fell ein dom. Og sjølv om beviskrava er oppfylte, skal ein ha i minne at det alltid finst moment som ikkje har kome fram, og som kan vera avgjerande. Domstolane gjer seg med jamne mellomrom skuld i justismord, som dei gjorde det i Liland-saka, og gjev personar ein lagnad dei ikkje fortener. Men det er lett for ein kvar å gjera seg skuld i justismord og karikaturteikning når ein på avstand skal freista å fanga inn røyndomen.

Faust fekk fyrste ordet i dette essayet, og eg let Mefistofeles få det siste:

Og har nå spelet enda opp med tap,
og har eg tulla som det reine barnet,
så er det ingen liten toskeskap
som overmannar meg, den livserfarne!

Litteratur:

Goethe, Johann Wolfgang von: Faust I (1993) og II (1999), omsett av Åse-Marie Nesse

Noregs offentlege utgreiingar 1996:15: Lilandsaken

Sunde, Jørn Øyrehagen: "Bauta i Ny tid" i Marcus Gerhard Hoff-Rosenkrone 1823-1896 (1996)

Sundt, Eilert: Anden Aars-Beretning om Fantefolket (1862)

Øvrebø, Egil: I kongens teneste – militær utskriving frå Bergen stift under Store nordiske krig 1709-1719 (1996)

Kjelder:

Båtliste for Rosendalsgodset 1805
Fattigkommisjonsprotokoll for Kvinnherad prestegjeld 1756-1854
Formuesskatteliste betalt på Rosendalsgodset 1789
Futerekneskap for Sunnhordland og Hardanger 1749
Gjestgjevar- og handelsstadsforhøyr i Sunnhordland og Hardanger 1739
Jordebok for Rosendalsgodet 1666
Jordebok for Rosendalsgodset 1722

Koppskattliste for Sunnhodland 1743
Kyrkjebok for Domkirken kyrkjesokn i Bergen (døypte) 1758-1789
Kyrkjebok for Kvinnherad prestegjeld 1710-1753
Kyrkjebok for Kvinnherad prestegjeld 1754-1777
Kyrkjebok for Kvinnherad prestegjeld 1777-1811
Manntal for Sunnhordland 1701
Matrikkelutkast for Sunnhordland 1723
Millitære rullar for Søndre Bergenhus amt 1706-1737
Oppebørselsbok for Rosendalsgodset 1722-1727
Rekneskapar for Sjøfarandes fattighus og Bradbenken 1699-1816
Skattematrikkelen for Sunnhordland 1667
Skifteprotokoll for Sunnhordland 1720-1741
Skifteprotokoll for Sunnhordland 1773-1781
Taksjonsvurdering av Rosendalsgodset 1732
Tingbok for Rosendal birk 1720-1748
Tingbok for Sunnhordland sorenskrivarembete 1714-1716
Tingbok for Sunnhordland sorenskrivarembete 1723-1725
Tingbok for Sunnhordland sorenskrivarembete 1741-1746
Tingbok for Sunnhordland sorenskrivarembete 1751-1755
Undersøkingskommisjonen sine lister over militært mannskap i Bergen 1804-1805
Ungtmannskapsliste for Rosendalsgodset 1767 og 1772

Dette essayet skal lesast som ei takk til lesesalsgjestene og dei tilsette på Statsarkivet i Bergen; dei fyrst nemnte har stilt dei umogelege spørsmåla, og dei sist nemnte, særleg statsarkivar Yngve Nedrebø, har hjelpt meg i finne dei mogelege svara. Saman har dei gjort mitt opphald på Statsarkivet i Bergen til ein odyssè i historia. I mitt tilfelle enda reisa ved tempelet i Delfi og inskripsjonen: *Kjenn deg sjølv*.

Essayet er ei kort samanfatning av eit føredrag forfattaren haldt på museet Baroniet Rosendal 17.11.2000, og kan seiast å vera ei rad fabuleringar med utgongspunkt i *Rosendalsarkivet* på nettstaden *Digitalarkivet* (digitalarkivet.uib.no/rosendal/)

[1] Det må i denne samanhengen nemnast at kvinner som Lise Lobes kunne få ein anna lagnad enn sosial eksklusjon, eller at eksklusjonen bare var frå dei øvre sosiale sjikta. Til dømes kan ein nemna at Anna Ludviksdatter frå Fetsholmen fekk tvillingane Torbjørn og Ludvik utanfor ekteskap, men ho vart likevel gift med ein leiglending under Lyseklostergodset, enkemann Lars Nielsen Bringedal. Eit anna illustrerande døme er lagnaden til Dorden Sachariasdatter Furhofde frå Strandebarm, som i 1754 vart dømt til døden for å ha avla barn med stefar sin. Kongen i København gav henne nåde, og ho vart seinare gift i Bergen med fiskar og arbeidsmann Michel Nielsen Tveiten i Bergen. Men ein kan òg nemna Mallene Knudsdatter Wolden sin lagnad. Ho gjorde sitt fyrste leiermål i 1737, fekk eit nytt barn utanfor ekteskap tre år seinare, og gjorde ho sitt tredje leiermål i 1744. Barnefaren var enten soldat Anders Joensen Lille Omvig, og kalla Skolemester Andreas Joensen Jerdrum, eller sersjant Ole Thommesen. Den fyrst nemnte vrt dømt og public absolvert for gjerninga, medan den sist nemnte vart oppgjeve som barnefar då barnet vart døyt Anders! Mallene Knudsdatter, som levde som tiggar på denne tida, vart fyrst dømt til å *stryges till kagen med 3de Riis og 3de slag*

av hvert Riss. På grunn av formelle feil vart dommen oppheva, og ho vart i staden dømde til *at arbejde, udj Bergens Tugt-og Manufactur huus udj 8te Aar, Men da hun af Bøjgde Lænsmanden Søren Møchlebust var paagreben for at indføres til tugthuuset var hun som Eet vanvittig Meniske Sprungen paa Een Elv og druknet sig selv*, som futen forklara i sin årsrekneskap.

2 Ein kan ikkje gå vidare i dette resonnementet utan å peika på at det finst ei rad supplikker og tingsvitne som indikerer at folk oppfatta seg sjølv som fattige. Slike vitnesbyrd kan vera reelle, som til dømes når *almuen paa Tinget alle med Een Mund berettede at dette Qvindfolck ej det Ringeste til bøders betaling er Eiende men er fattig og ej meer hafer end de Kleder hun gaar udj*. Mindre grunn er det å lita på gjestgjevarane Thomas Weimer og Andreas Lamberg på Gjermundshamn og Terøyo. Dei stod begge fram på tinget i 1751 og erklærte at dei ikkje hadde midlar til å betala 2 riksdalar i ekstra skatt. Andreas Lamberg, som òg var birkedommar på Rosendalsgodset, formulerte det slik at han *som een Fattig Mand ufeilbar bliver total Ruineret dersom hans ikke allernaadigst bliver Despanseret fra at betale aarlig enten 2 Rdr. eller noget der af til Kongens Cassa for Strandsidder eller Borger-Væpning*. Sjølv om ålmenta stadfesta desse erklæringane om fattigdom, skal ei vera svært varsam med å festa lit til slike. Då ein rekna ut koppskatten i 1743, oppgav birkedommar Lamberg at han hadde ein formue på 129 riksdalar og 32 skilling. Thomas Weimer etterlet seg ein formue på 211 riksdalar 4 mark og 11 skilling då han døydde i 1772. Sjølv om tidsspennet gjer ein sikker konklusjon mogeleg i dette høvet, kan det vera grunn til å hevda at utsegn om deira fattigdom bør forståast som argument brukt ved pruting på pris; dei er verkemiddel til å oppnå eit gunstig resultat meir enn freistnadar på å skildra ein faktisk situasjon.

Yngve Nedrebø:
Lepraarkivene i Bergen

UNESCO (FN's organisasjon for utdanning, forskning og kultur) tok i 1992 initiativ til å få opprettet et *Memory of the World Register*. Programmet som ligger til grunn for registeret har som mål å øke medlemslandenes bevissthet om sin egen dokumentarv, spesielt den delen som har stor betydning for verdens "felles hukommelse", vekke interesse blant nasjoner, institusjoner og folk for vern av egen dokumentarv, og oppfordre til vern av arkiver og samlinger som har global, nasjonal og regional betydning. I tillegg sikter man mot å gjøre denne arven tilgjengelig for et størst mulig publikum ved hjelp av den mest egnede teknologien, utvikle produkter som CD-ROM, web-sider, bøker eller postkort til fremme av dokumentarven, og å gjøre disse produktene tilgjengelige for en omfattende distribusjon.

En eldre og atskillig bedre kjent parallell til dette registeret er *World Heritage*, UNESCO's liste over kulturminner, der Norge er representert med Urnes stavkirke, helleristningsfeltene i Alta, Røros og Bryggen i Bergen.

De første arkivene/samlingene ble tatt opp i *Memory of the World Register* i 1997, og registeret ble utvidet i 1999, og fikk en ny tilvekst på 21 arkiver/ samlinger fra 11 ulike land sommeren 2001. Til møtet i "International Advisory Committee of the Memory of the World Programme" i juni 2001 i Cheongju City, Sør-Korea var det fremmet 42 nominasjoner, men bare halvparten fant nåde for juryens kritiske vurdering og ble tatt opp i registeret. Blant årets nye finner vi Beethovens 9. symfoni, Gutenberg-bibelen (State and University Library of Lower Saxonia, i Göttingen, Tyskland), James Cooks journal (Australia National Library i Canberra), og to norske bidrag: Lepraarkivene i Bergen (Bergen byarkiv og Statsarkivet i Bergen) og originalmanuskriptene til Henrik Ibsens Et dukkehjem (Nasjonalbiblioteket).

Etter utvidelsen i 2001 omfatter *Memory of the World Register* 69 samlingar/arkiv fra 33 ulike land.

Lepraarkivene i Bergen

Det er materialet fra arkivene etter Overlegen for den spedalske sykdom (SAB), Overlegens pasientregister (3 protokoller som er oppbevart ved Medisinsk fødselsregister), St. Jørgen hospital (Bergen byarkiv), Pleiestiftelsen nr. 1 (SAB) og Lungegaardshospitalet (SAB), som samlet utgjør "Lepraarkivene i Bergen".

Initiativet til å fremme kandidaturet til Lepraarkivene i Bergen kom fra Arne Skivenes, byarkivar i Bergen, og han var også den drivende kraften i

prosessen med utformingen av søknaden. Men bak den endelige søknaden stod fire institusjoner: Bergen Byarkiv, Statsarkivet i Bergen, Stiftelsen St. Jørgen (Lepramuseet) og Norsk Medisinsk Fødselsregister. Søknaden ble sendt til Den norske komiteen for Verdens hukommelse, som behandlet alle de norske forslagene, og som stod for utvelgelsen av to bidrag som skulle nomineres fra norsk side. Norges kandidater ble så fremmet av komiteen, Den norske UNESCO-kommisjonen og Kulturdepartementet.

Lepraarkivene i Bergen dokumenterer en unik medisinsk historie, som omfatter store vitenskapelige gjennombrudd både for mikrobiologi og epidemiologi. Det var i Bergen Gerhard Henrik Armauer Hansen (1841-1912) i 1873 lyktes i å oppdage og beskrive leprabasillen, og gjennom det bevise at sykdommen spedalskhet ble spredt gjennom smitte. Disse arkivene reflekterer også en viktig del av historien til det norske helsevesenet. Norsk helselovgivning og institusjonstenkning har vært preget av erfaringer fra det norske lepraarbeidet. Og i tillegg forteller disse arkivene om skjebnene til mange tusen pasienter. Pasientregistrene viser i detalj hvordan familier og bygdesamfunn ble rammet av tragedien, og gjennom journaler og rapporter kan pasientene følges gjennom sykdomsprosess og institusjonsapparat.

Lepra

Lepra er den sykdommen i verden som har lengst dokumentert eksistens gjennom skriftlige kilder. Den nevnes i kilder fra Egypt så tidlig som 1350 år før vår tidsregning, og det gamle testamentet i Bibelen har en rekke detaljerte beskrivelser både av sykdommen og av hvordan de spedalske skulle behandles. Sykdommen har etter hvert bredt seg ut over til, og fått kjerneområder i, alle befolkede verdensdeler, og den har sammen med tuberkulose og syfilis vært regnet til de store folkesykdommene. Statistikken fra år 2000 viser at sykdommen fortsatt er aktiv i 91 land.

Verdens helseorganisasjon (WHO) hadde som erklært målsetting at lepra skulle være utryddet innen utgangen av år 2000, men fortsatt oppdages det 6-700 000 nye tilfeller hvert år. I India, Myanmar (Burma) og Nepal er sykdommen fortsatt svært utbredt, og disse tre landene står for 70% av de nye tilfellene på verdensbasis. Men situasjonen i flere andre land gir også grunn for bekymring. I Brasil har tallet på nye tilfeller vært økende de siste årene. Og i Afrika har det vist seg vanskelig å få bekjempet sykdommen effektivt. Krig og konflikter, dårlig utbygd helsevesen, og den dominerende trusselen fra AIDS, har tatt vekk fokuset fra kampen mot lepra. Når det tross relativt stor innsats har vist seg så vanskelig å få tallet på nye tilfeller ned, skyldes det trolig først og fremst at man ikke har lykkes i å finne smittekildene. Det har vært antydet at man fortsatt kan ha bortimot

like mange uoppdagede tilfeller som de registrerte.

WHO erklærer at 95% av verdens befolkning er immune mot lepra, og den er regnet som den sykdommen i verden som har minst smittefare. Da hollenderne etter andre verdenskrig hentet til Nederland et høyt antall spedalske fra sine tidligere kolonier, ble det ikke rapportert et eneste tilfelle av ny smitte. Det er også en sykdom som har svært lang inkubasjonstid, i enkelte tilfeller må man regne med at det har gått over 20 år fra smitteoverføring til sykdommen viser seg. Og siden sykdommen mange steder har vært forbundet med sosial utstøtning, har den rammede hatt mange gode grunner for å holde omverdenen uvitende om at vedkommende er blitt syk. Det tok lang tid før man fant effektiv medisin mot lepra, men med dagens medisiner er det mulig både å helbrede de syke og å hindre videre smitte. Men i dag som tidligere er spedalskheten de fattige og de underernærtes sykdom.

Spedalskhet var lenge utbredt også i Vest-Europa. Allerede på 400-tallet er den omtalt i områder som i dag ligger i Frankrike og Tyskland. Sin største utbredelse i Europa synes sykdommen å ha hatt på korstogstiden, og da ble det opprettet hospitaler, de aller fleste i St. Jørgens navn, i en rekke europeiske byer. St. Jørgens hospital i Bergen er nevnt fra 1400-tallet av, og bestod som institusjon for spedalske til etter andre Verdenskrig. I løpet av 1500-tallet gikk tallet på spedalske i Vest-Europa kraftig tilbake, og i de aller fleste land i dette området ble sykdommen helt utryddet. Bare på kyststripen av Norge og i Island holdt sykdommen seg aktiv, og også der synes den i lange tider å ha vært oppfattet som relativt uproblematisk. Men på 1830-tallet fikk man en kraftig oppblomstring av lepra i Norge. Tallet på rapporterte tilfeller i Norge ble firedoblet i løpet av få år, til nesten 3000 i 1850.

Legene i Norge hadde i liten grad vært involvert i arbeidet med de spedalske. Det ser ut til at man mente at de syke var rammet av en vond skjebne, noe man kunne beklage, men ikke kunne gjøre noe med. Johan Ernst Welhaven, stiftelsesprest i Bergen, omtalte St. Jørgen som en ”begravelsesplass for levende”. Det var på hans tilskyndelse hospitalet i Bergen fikk egen lege i 1817, da korpslege Jacob C. Th. Teuscher (1772-1846) ble ansatt som kirurg. Effekten av legens innsats ble heller ikke særlig merkbar i de første årene. Dødeligheten ved St. Jørgen forble svært høy, pasientene levde normalt bare 3-4 år etter innleggelse, og forstanderen foreslo etter kort tid at legestillingen ble fjernet.

På 1830-tallet kom det ikke bare en sterk vekst i tallet på rapporterte tilfeller av sykdommen, da begynte norske leger også systematisk å arbeide med å kartlegge den. I 1832 kom Jens Johan Hjort (1798-1873) til Vestlandet for å studere radesyke, spedalskhet og veneriske sykdommer. Reisen fikk stor betyd-

ning, for Hjort fant gyldige beviser for at radesyken var en helt annen sykdom enn lepra, og hans innberetning om lepra gav støtet til en rekke nye tiltak. I 1836 ble det fremmet forslag for Stortinget om bevilgning til opprettelse av en kuranstalt for spedalske. En slik anstalt ville representere noe kvalitativt nytt, en tro på at man kunne gjøre noe med sykdommen, i beste fall "kurere" pasientene. Men i første omgang nøyde man seg med å nedsette en kongelig kommisjon. I 1842 la kommisjonen fram for Stortinget forslag om å opprette kuranstalter i Bergen, Molde, Bodø og Tromsø.

Daniel Cornelius Danielssen (1815-94) satte i gang omfattende studier av spedalskhet i 1839, og da berglege Carl Wilhelm Boeck (1808-75) i 1840 kom til Bergen med offentlig stipend for å studere lepra og andre hudsykdommer, innledet de to et samarbeid som førte fram til det store verket "Om Spedalskhed" i 1847. Denne boken ble et grunnlag for lepraforskningen ikke bare i Norge, men gav støtet til interesse for sykdommen også i andre land.

Fra nyttår 1841 var Danielssen ansatt som lege ved St. Jørgen og han fikk samtidig bevilget et beløp for å kunne "anstille undersøkelser betreffende den spedalske sykdom". Først i 1845 besluttet endelig Stortinget at det skulde bygges en ny helbredelsesanstalt, og at den skulde ligge i Bergen.

Legene ble selvsagt sterkt opptatt av å finne årsaken til sykdommen, og man så for seg tre muligheter: arv, smitte eller spontan oppkomst som følge av dårlig kosthold, dårlige boforhold eller dårlig hygiene. Ser man på Bibelen og eldre lovgivning vil man raskt oppdage at man der hadde tatt høyde for både arv og smitte: de syke ble forvist eller isolert (smittefare), men samtidig ble det nedlagt forbud mot at de spedalske fikk gifte seg (arv).

Gjennom sine studier ble Danielssen og Boeck overbevist om at arv måtte spille en viktig rolle. Det lot seg lett påvise at sykdommen fulgte bestemte familier. Men i seg selv beviser jo det ikke at det var arven som var avgjørende, siden familiens medlemmer gjerne også levde i samme miljø. Og diskusjonen om sykdommens årsak ble holdt ved like. Fant man årsaken kunne man sette inn effektive tiltak til bekjempelse av sykdommen. I forslagene til tiltak som ble lagt fram rundt 1850 slår arvelighetsteorien gjennom, og det lagt fram forslag om ekteskapsforbud for pasienter og pasientenes etterkommere.

Danielssen fikk etter hvert gjennomslag hos de bevilgende myndigheter (han satt selv på Stortinget), og ble overlege ved kuranstalten Lungegaardshospitalet, da det kom i drift i 1849. Tallet på institusjonsplasser ble sterkt utvidet da Pleiestiftelsen no. 1 ble åpnet i Bergen i 1857, og ytterligere utvidet da Reknes og Reitgjerdet ble tatt i bruk som institusjoner for spedalske i 1861.

I tillegg hadde Stortinget i 1854 bevilget midler til en egen stilling for en overlege for den spedalske sykdom. Den første som var tilsatt i stillingen var Ove Guldberg Høegh (1814-1863). Han markerte seg som en pioner for epidemiologisk forsking og fikk opprettet et norsk lepraregister, som er det første nasjonale sykdomsregister i verdeng et unikt epidemiologisk arbeid. Registeret, med sykdomshistoriene til vel 8200 pasienter, har i digitalisert form gitt grunnlag for omfattende og moderne epidemiologiske prosjekter.

Det høyeste tallet på spedalske i Norge ble nådd sist på 1850-tallet. I løpet av de følgende 20 årene ble tallet på pasienter halvert, og reduksjonen fortsatt i årene som fulgte, selv om levealderen på pasientene gikk betydelig opp. Etter 1920 er det bare registrert en håndfull nye pasienter her i landet.

Gerhard Henrik Armauer Hansen (1841-1912) kom hjem til Bergen som lege sist på 1860-tallet, og han ble kort etter ansatt som lege ved Pleiestiftelsen no. 1 og ved Lungegårdshospitalet. Hans hu stod til vitenskap, og han fikk allerede i 1869 gullmedalje fra Universitetet i Christiania for en avhandling. I 1870 studerte han patologisk anatomi og mikroskopi i Bonn og Wien, og det fikk avgjørende betydning for at han i 1873 fant og fikk beskrevet leprabasillen. Ved funnet kunne han slå fast at det var smitte som forårsaket sykdommen, og den vissheten ligger til grunn for Lov om forsørgelsen av fattige spedalske fra 1877, der man bestemte at de spedalske ikke skulle plasseres i legd, men innlegges i institusjon. I 1875 ble Armauer Hansen konstituert som overlege for den spedalske sykdom, og han ble sittende i stillingen like til sin død i 1912. Da var det 281 leprapasienter igjen i Norge, knapt 10% av tallet 50 år tidligere. Kampen mot lepra i Norge var vunnet.

G. H. Armauer Hansen fikk et stort navn ute i verden. Sykdommen er mange steder best kjent som *Hansen's disease,* og det er Armauer Hansen som tilskrives en stor del av æren for at kampen mot sykdommen mange steder har lykkes.

Lepraarkiver på nettet

I tråd med en av intensjonene bak Memory of the World Register har vi gjort tilgjengelig på nettet deler av det materialet som utgjør Lepraarkivene i Bergen, arkivregistraturene, databaser over pasienter, vitenskapelige artikler, og skannede versjoner av en del kilder. Det vil bli søkt om midler til å fortsette digitaliseringen, og kunne presentere et samlet arkivmateriale på nettet. Materialet lar seg finne på nettadressen http://digitalarkivet.uib.no/lepraarkiv/

Tredje Mosebok

Presten viser bort den spedalske. Illustrasjonen er hentet fra Illustrert bibelleksikon.#

Kapittel 13

1 Og Herren talte til Moses og Aron og sa: 2 Når det på et menneskes hud viser sig en knute eller et utslett eller en lys flekk, så det på hans hud er noget som ser ut til å bli spedalskhet, da skal han føres til Aron, presten, eller til en av hans sønner, prestene. 3 Presten skal se på det syke sted på huden, og dersom hårene på det er blitt hvite, og det syke sted ser dypere ut enn huden ellers, da er det spedalskhet, og når presten ser det, skal han si ham uren. 4 Men er det en hvit, lys flekk på huden, og den ikke ser dypere ut enn huden ellers, og hårene på den ikke er blitt hvite, da skal presten holde den syke innestengt i syv dager. 5 Den syvende dag skal presten se på ham igjen, og dersom han finner at det syke sted er uforandret å se til og ikke har bredt sig videre ut på huden, da skal han atter holde ham innestengt i syv dager. 6 Når så presten den syvende dag ser på ham ennu en gang og finner at det syke sted er bleknet og ikke har bredt sig videre ut på huden, da skal han si ham ren; det e da bare et utslett, og han skal tvette sine klær, så er han ren. 7 Men brer utslettet sig på huden efterat han har vist sig frem for presten for å bli sagt ren, da skal han ennu en gang vise sig frem for presten. 8 Når presten da ser på ham og finner at utslettet har bredt sig videre ut på huden, da skal han si ham uren; det er spedalskhet. 9 Når et menneske er blitt syk av spedalskhet, skal han føres til presten. 10 Når presten da ser på ham og finner at det er en hvit knute på huden, og at hårene på den er blitt hvite, og at det er tegn til vilt kjøtt i knuten, 11 da er det en gammel spedalskhet i huden på hans legeme, og presten skal si ham uren; han skal ikke lukke ham inne, for han er alt uren. 12 Men når spedalskheten bryter ut i huden, så den dekker den sykes hud helt fra hode til fot, overalt hvor prestens øie faller, 13 og presten da ser på det og finner at spedalskheten dekker hele hans legeme, da skal han si den syke ren; han er blitt hvit over det hele - han er ren. 14 Men så snart det viser si vilt kjøtt på ham, blir han uren. 15 Og når presten ser det ville kjøtt, skal han si ham uren; for det ville kjøtt

er urent, det er spedalskhet. 16 Men dersom det ville kjøtt atter forandrer sig og blir hvitt, da skal han gå til presten, 17 og når presten ser på ham og finner at det syke sted er blitt hvitt, da skal han si den syke ren; for da er han ren. 18 Når nogen har en byld på sin hud, og den læges, 19 og det på det sted hvor bylden var, blir en hvit knute eller en lyserød flekk, da skal han vise sig frem for presten. 20 Og når presten ser på ham og finner at stedet ser dypere ut enn huden ellers, og at hårene på det er blitt hvite, da skal presten si ham uren; det er spedalskhet som er brutt ut i bylden. 21 Men når presten ser på det syke sted og finner at det ikke er hvite hår på det, og at det ikke er dypere enn huden ellers, og at det er blekt, da skal presten holde ham innestengt i syv dager. 22 Brer det sig da videre ut på huden, skal presten si ham uren; det er spedalskhet. 23 Men dersom den lyse flekk blir uforandret på sitt sted og ikke har bredt sig ut, da er det bare arret efter bylden, og presten skal si ham ren. 24 Når nogen får et brandsår på huden, og kjøttet som gror i brandsåret, viser sig som en lyserød eller hvit flekk, 25 så skal presten se på den, og dersom han finner at hårene på den lyse flekk er blitt hvite, og at den ser dypere ut enn huden ellers, da er det spedalskhet som er brutt ut i brandsåret, og presten skal si ham uren; det er spedalskhet. 26 Men finner presten, når han ser på den, at det ikke er hvite hår på den lyse flekk, og at den ikke er dypere enn huden ellers, og at den er blek, da skal han holde ham innestengt i syv dager. 27 Den svende dag skal presten se på ham;

dersom flekken da har bredt sig videre ut på huden, skal presten si ham uren; det er spedalskhet. 28 Men dersom den lyse flekk blir uforandret på sitt sted og ikke har bredt sig ut på huden, og den er blek, da er det en knute efter brandsåret, og presten skal si ham ren; for det er bare arret efter brandsåret. 29 Når en mann eller kvinne har et sykt sted på hodet eller i skjegget, 30 så skal presten se på det syke sted, og dersom han finner at det ser dypere ut enn huden ellers, og at det er gule, tynne hår på det, da skal han si ham uren; det er skurv, spedalskhet på hodet eller i skjegget. 31 Men dersom presten, når han ser på skurven, finner at den ikke ser dypere ut enn huden ellers, men at det ikke er sorte hår på den, da skal presten holde den som har skurven, innestengt i syv dager. 32 Den syvende dag skal presten se på det syke sted, og dersom han finner at skurven ikke har bredt sig ut, og at det ikke er gule hår på den, og at skurven ikke ser dypere ut enn huden ellers, 33 da skal den som har skurven rake sig, dog ikke der hvor skurven er; og presten skal atter holde ham innestengt i syv dager. 34 Dersom da presten, når han den syvende dag ser på skurven, finner at skurven ikke har bredt sig ut på huden, og at den ikke ser dypere ut enn huden ellers, da skal han si ham ren, og han skal tvette sine klær, så er han ren. 35 Men dersom skurven brer sig ut på huden efterat han er sagt ren, 36 så skal presten se på ham, og dersom han finner at skurven har bredt sig ut på huden, da skal han ikke søke efter de gule hår; han er uren. 37 Men ser det for ham ut som skurven er uforandret, og det er vokset sorte hår på den, da er skurven lægt; han er ren, og presten skal si ham ren. 38 Når en mann eller kvinne får lyse flekker, hvite, lyse flekker, på huden, 39 og presten da ser på dem og finner lyse flekker av en blek, hvit farve på deres hud, da er det bare et ufarlig utslett som er brutt ut på huden; en sådan er ren. 40 Når en mann mister håret på hodet, så han blir skallet, da er han ren; 41og når han mister håret fremme på hodet, så han blir fleinskallet, da er han ren. 42 Men er det en lyserød flekk der hvor han er skallet, enten det er bak eller

fremme på hodet, da er det spedalskhet som bryter ut på det skallete sted, på bakhodet eller forhodet. 43 Og når presten ser på ham og finner at det er en lyserød knute på hans skallete bakhode eller forhode, av samme utseende som spedalskhet på huden, 44 så er mannen spedalsk, han er uren; presten skal si ham uren; han har fått sykdommen på sitt hode. 45 Den som er blitt rammet av spedalskhet, skal gå med sønderrevne klær og med uflidd hår; han skal tildekke sitt skjegg og rope: Uren, uren! 46 Hele den tid han lider av sykdommen, skal han være uren; uren er han, han skal bo for sig selv, hans bolig skal være utenfor leiren. 47 Når det kommer spedalskhet på et klæsplagg av ull eller av lin, 48 eller på renning eller på islett av lin eller av ull eller på skinn eller på noget som er gjort av skinn, 49 og flekkene på klæsplagget eller på skinnet eller på renningen eller på isletten eller på noget som er gjort av skinn,er grønnlige eller rødlige, da er det spedalskhet, og det skal vises frem for presten. 50 Og når presten har sett på flekkene, skal han holde det som flekkene er på, innelåst i syv dager. 51 Dersom han da den syvende dag ser at flekkene har bredt sig ut på klæsplagget eller på renningen eller på isletten eller på skinnet eller på noget som er gjort av skinn, da er det ondartet spedalskhet; det er urent. 52 Og enten det er klæsplagget eller renningen eller isletten av ull eller av lin eller noget som er gjort av skinn, hvad det nu kan være, så skal det som flekkene er på brennes op; det er ondartet spedalskhet, det skal brennes op med ild. 53 Men dersom presten, når han ser på det, finner at flekkene ikke har bredt sig ut på klæsplagget eller på renningen eller på isletten eller på det som er gjort av skinn, hvad det nu kan være, 54 da skal han la det som flekkene er på tvette, og atter holde det innelåst i syv dager. 55 Og når presten så ser på det, efterat det er tvettet, og han finner at flekkene ikkeser anderledes ut enn før, men at de heller ikke har bredt sig videre ut, da er det urent, du skal brenne det op med ild; det er av det slag som eter sig inn, på vrangen eller på retten. 56 Men dersom presten, når han ser på det, finner at det sted som flekkene er på, er blitt blekt efter tvetningen, da skal han rive det av klæsplagget eller av skinnet eller av renningen eller av isletten. 57 Men sees flekkene enda på klæsplagget eller på renningen eller på isletten eller på det som er gjort av skinn, hvad det nu kan være, da er det spedalskhet som bryter ut; du skal brenne det som flekkene er på op med ild. 58 Men det klæsplagg eller den renning eller den islett eller de ting av skinn som flekkene går bort av når det tvettes, det skal atter tvettes, så er det rent. 59 Dette er loven om spedalskhet på et klæsplagg av ull eller av lin eller på renning eller på islett eller på noget som er gjort av skinn, hvad det nu kan være - når det skal sies rent og når urent.

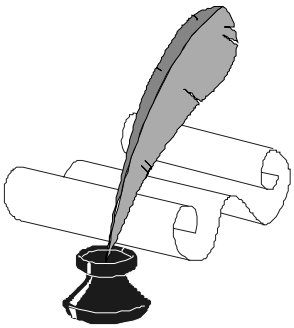

Bjørn Davidsen:
"Forskerstafett" til Amerika 1863-1888

Daniel Cornelius Danielssen

Ansettelsen av Daniel Cornelius Danielssen som lege ved St. Jørgen hospital i Bergen i 1839, ble spiren til et vestnorsk medisinsk og naturvitenskapelig forskningssenter som etter hvert kunne nyte både nasjonal og internasjonal anerkjennelse. For Danielssen var ingen "middelhavsfarer" innen sine mange fag. Og trangen til å komme videre i en tid da mye var ukjent, preget både Danielssen og hans gjennom årene mange dyktige medarbeidere.

Den første samarbeidspartneren han fikk, var berglege Carl Wilhelm Boeck (1805-75). De to ble internasjonalt berømte allerede i 1847 da de utgav "Om Spedalskhed", et verk som seinere ble oversatt til fransk og prisbelønnet.

Siden ble Ove Guldberg Høegh trukket inn i kampen mot spedalskhet - og ble den første sosialmedisiner på dette feltet i Norge, som overlege for den spedalske sykdom og "far" til det første "pasientregister" i verden. Men han kom til å virke fra Trondheim.

I Bergen, derimot, ser det ut til at D.C. Danielssen håndplukket sine folk - og ga dem et "springbrett" mot enda høyere stillinger.

Etter at Timandus Løberg hadde vist seg som en både samarbeidsvillig og framragende lege under koleraepidemien i Bergen 1848/49, ble han ansatt hos Danielssen. Siden avanserte Løberg både til overlege for den spedalske sykdom i det søndenfjelske Norge og siden til sjef for Rikshospitalet i Oslo.

I første halvdel av 1800-tallet hadde Bergens katedralskole en rektor som det fortsatt går gjetord om: Hans Holmboe. Denne rektorens eldste sønn, Jens Andreas, ble på slutten av 1840-tallet sendt til Christiania for å studere medisin. Og i 1853 tok han sin eksamen med laud. Etter noen år som distriktslege i Rogaland og Hardanger, havnet han i 1858 hos Danielssen, med samtidige stillinger på alle byens tre lepra-hospital; St. Jørgen, Lungegaards-hospitalet og Pleiestiftelsen No 1.

Vi må anta at Jens Andreas Holmboe (1827-76) var en dyktig lege og godt likt av Danielssen. For ellers ville han neppe ha avansert så raskt som han gjorde - tatt i betraktning at Danielssen hadde en finger borti alt, både kommunal og

nasjonal politikk og kultur- og forskningsvirksomhet. Allerede i 1861 finner vi Holmboe som bylege - og i 1863 ble han utnevnt til overlege ved Bergens communale Sygehus.

Mot slutten av 1860-tallet dukket så en annen "studiosus" opp hos Danielssen, hans seinere svigersønn Gerhard Henrik Armauer Hansen. Hansen er nok i ettertid blitt mer kjent enn de andre som er nevnt her, fordi han oppdaget lepra-basillen omkring 1873. Men om han ut over dette fikk utrettet noe særlig mer enn de andre, er heller tvilsomt.

Enighet kan nok gjøre sterk, men fører aldri til virkelig framgang. Og i miljøet rundt D.C. Danielssen kom det etter hvert til å utvikle seg en uenighet som inspirerte forskertrangen hos medarbeiderne. Men samtidig satte den gamle overlegen visse grenser. Det fikk Armauer Hansen merke en vårdag i 1880, da han ved dom ble fratatt retten til å forske på pasientene.

ARVELIGHET ELLER ...

Det store stridstema innen lepraforskningen har dreiet seg om arvelighet. Og selv den dag i dag - i genforskningens tidsalder, er den ballen fortsatt ikke lagt død. For helt siden Danielssen og Boeck gav ut sitt store verk om spedalskhet i 1847, har så mye pekt i retning av noen arvelige betingelser at selv ikke oppdagelsen av lepra-basillen fikk denne diskusjonen til å stilne. Men parallelt med det Danielssen og Boeck antok var en arvelig variant av lepra, snakket de også om en variant som var spontant utviklet.

Arvelighetsforskning er ikke lett, og var det slett ikke før genforskningens tid. Men når det ikke fantes naturlige forklaringer på spredningen av en lidelse, og denne lidelse viste opphopninger innenfor spesielle familier, var arvelighet det mange leger så som hovedårsak til spedningen.

Og det var nettopp dette som var tilfelle med lepra før G.H. Armauer Hansen oppdaget lepra-basillen i 1873, slik prof. dr. W. Boeck uttrykte det i en artikkel i 1871[1)]: "Efter hvad her er citeret, vil man se, at vi (Boeck og Danielssen, red.anm.) fuldt vel have kjendt den spontane Udvikling, men vi have ikke anset den for den väsentligste Årsag; som sådan have vi betragtet Arveligheden, og hvad mig angår står jag endnu på samme Punkt. Jeg tror, at det store Tal af Spedalske, der hvert År kommer på vore Lister, skyldes Arveligheden, og at kun et lidet Antal skyldes den spontane Udvikling. Andre have den diamentralt modsatte Mening, ja der ere dem som antage, at Spedalskheden gjör en Undtagelse fra andre Dyskrasier, og at der for denne Sygdom aldeles ingen Arvelighed finder Sted. Man mener at kunne borträsonere den på den Måde, at Afkommet har fået Sygdommen

af de samme Årsager som Foräldre og andre Slägtninge höjere oppe i Linien, det er alt Fölge af hygiejniske Forholde, som vi ikke kjende. Man ser let, at jo mere udbredt Spedalskheden er i en Egn, desto bedre kan man stötte sig til dette Räsonnement, man kan ikke se Skoven for lutter Träer; derfor har jeg også sagt, at mn studerer bedre Arveligheden i de Distrikter, hvor Spedalskheden ikke er meget udbredt, der ser man hvorledes den holder sig til bestemte Familier, men et endnu stärkere Bevis kunne vi hente fra Amerika."

UTVANDRERNE SOM STUDIEOBJEKTER

Og det er nettopp Amerika resten av denne artikkelen skal handle om. For sitatet ovenfor er nemlig fra en artikkel C.W. Boeck skrev etter et besøk i Amerika i 1869-70. Og bakgrunnen for hans reise dit var følgende[2)]: "Det var mig derfor også meget kjärt at höre, at vore Spedalske Landsmänd, når de kom over til Amerika bleve bedre eller bleve aldeles helbredede. Jeg skal ikke nägte, at jeg närede nogen Tvivl om, at en fortsat Räkke af Iagttagelser vilde stadfäste denne Teori, der kun var bygget på få Observationer, anstillede af Overläge J.A. HOLMBOE, under hans Ophold i Amerika i 1864 og omtalt i ...

Jeg önskede meget selv at anstille Undersögelser af de Spedalske i Amerika, hvortil jeg fik den bedste Anledning under mit Ophold der det forlöbne År fra September 1869 til Juli 1870."

Ut fra dette og det vi siden skal omtale, kan vi stille opp følgende begrunnelser for denne norske "forskerstafetten" til Amerika for å studere utvandrernes spedalskhet:

- J.A. Holmboe reiste over i 1863 for blant annet å finne ut om utvandrere som var spedalske før de dro, var blitt bedre eller helbredet under andre klimatiske og næringsmessige forhold.

- C.W. Boeck reiste over i 1869 fordi han tvilte på det Holmboe hadde funnet ut - og endte opp med å styrke sin egen teori om spedalskhetens arvelighet.

- G.H. Armauer Hansen reiste over i 1888 (med kunnskapen om lepra-basillen "i lommen") for å "slå ihjel" arvelighetsteorien.

LEPRØSE UTVANDRERE

I om lag 50 år, fra 1825 til langt ut på 1870-tallet, kunne utvandrere dra til det

"forgjettede land" med alle de sykdommer de måtte ha - uten å bli sjekket av lege verken før utreisen eller ved ankomsten. På den måten havnet både leprøse, kolera-syke og andre syke i Nord-Amerika - med de følger det fikk der borte i perioder.

Ser vi på Vestlandet i denne perioden, medførte neppe utvandringen av noen få spedalske, til den knekken på sykdomskurven her hjemme som kom rundt 1850, ei heller den øvrige utvandringen fra de områdene som var hardt belastet med spedalske. For de hardest belastede områdene hadde etter måten svært lav utvandring. Dette var da heller ikke noe tema for de tre norske legene som dro over til Amerika for å studere spedalskheten blant norske utvandrerne.

De spedalske og potensielt spedalske som kom til Amerika i den tidlige utvandrings-perioden fram til 1870-årene, kom fra områder med lave antall leprøse som Voss, indre Sogn og Trøndelag, mens de lepratunge områdene ute ved kysten, fra Nordfjord til Sunnhordland, hadde en etter måten minimal utvandring i samme tidsrom.[3)]

Dette blir også dokumentert G. H. Armauer Hansen[4)], og likeså av Boeck[5)] ved at de spedalske han traff i Amerika, kom fra områder med etter måten få spedalske. Og det passet ham, som vi har sett, meget bra. For derved kunne han utlede sine arvelighetsteorier i fullt mon.

HOLMBOE STUDERTE MER ENN LEPRA

Da Jens Andreas Holmboe i april 1863 reiste til Amerika for å studere lepra blant norske utvandrere, var den amerikanske borgerkrigen i full gang. Vi vet ikke hvilken vei han reiste over, men han startet sitt studiearbeid i de da "vestlige stater". Der besøkte han nordmenn i Illinois, Wisconsin, Iowa og Minnesota. Men etter slaget ved Chattanooga (nær grensen til Georgia hvor unionstroppene under U. Grant seiret over de konfødererte under B. Bragg 23.-25.11. 1863), gjorde han en snartur til Tennessee for å se på feltlasarettene der. En leges faginteresser var mangslungne, da som nå. Ut over dette oppholdt han seg i Chicago og New York.

Og det var i Chicago han i oktober 1863 skrev en lengre beretning til "Norsk Magazin for Lægevidenskaben"[6)]. I den bemerker han først at man i Norge erkjenner spedalskheten som et nasjonalonde og gjør kraftige anstrengelser for å stanse eller utrydde den. Han mener at de tiltak som settes inn "maa staa i den nøieste Samklang med den Maade, hvorpaa man antager, at Sygdommen er oppstaaet og finder Næring langs Norges Vestkyst. I dette Punkt er man neppe ganske paa det Rene, og ethvert Moment, som tjener til at opklare disse Spedalskhedens Forhold, har derfor sin store Betydning ikke alene i videnskabelig, men

ogsaa i rent praktisk Henseende, ja som et rent Pengespørgsmaal. Et andet Moment er Undersøgelsen om, hvorledes Spedalskheden forholder seg blandt de til Amerika fra Norges spedalske Bygder indvandrede Folk, om den findes blandt disse, om den lettere kan helbredes der, end hjemme, om Sygdommens Utvikling og Gang er den samme som hjemme o.s.v. Undersøgelser i disse Retninger har jeg nu anstillet, ..."

Jens Andreas Holmboe undersøkte i alt 12 spedalske innvandrere fra Norge i USA. Disse er behørig omtalt i beretningen. I tillegg hadde han fra leger der borte, fått navn på og kunnskap om ytterlige 18 norske spedalske. Med bakgrunn i dette, konkluderte han: "De væsentlige Resultater, jeg er kommen til ved mine Undersøgelser, tror jeg, saaledes kan sammenfattes i følgende Sætninger:

1. Der findes ikke blandt den norske Befolkning i Nordamerika noget Tilfælde af Spedalskhed hos Individer fødte derover.

2. Der findes ikke ganske faa Spedalske blandt de Norske, som ere udvandrede til Amerika.

3. De fleste af disse Spedalske vare spedalske, da de kom over.

4. I nogle faa Tilfælde er Spedalskheden først kommen til Udbrud i Amerika; men dette har da været hos Personer, som ere komne til Amerika som Voxne, og som dels hjemme iforveien, dels efterat de kom til Amerika, have levet saaledes, at Sygdommen vistnok baade har været godt forberedet, og at de ikke har nydt godt af de sædvanlige Fordele, som Livet der yder Befolkningen.

5. Den spedalske Sygdom, overført til Amerika, har i Regelen et langsommere og mildere Forløb, og viser en større Tendens til Selvhelbredelse og Bedring, end i Norge.

6. Livet i Amerika vil i Regelen forebygge Udbruddet af Spedalskheden, saa at Mange der ere forblevne friske, som i Norge efter al timelig Beregning vilde være blevne angrebne af den.

7. Klimatet har vel en stor Indflydelse paa disse Forandringer, idet dette ikke er saa barskt og raat i Amerika, som i Norge, og saaledes der ikke stiller saa store Fordringer til Organismens Modstandsevne, som i Norge; men

8. Den forandrede Levemaade og det almindelige Velvære i det Hele blandt Udvandrerne, som i de fleste ydre Forholde har eller kan have det langt bedre end i Norge, har ligesaa megen Skyld i disse Forandringer, idet Folket i Amerika hverken i Regelen behøver at udsætte sig saameget for Klimatets Indflydelse, og, om de gjør det, har bedre Vaaben og derfor mere Modstandskraft mod det.

9. Den spedalske Sygdom vil forsvinde blandt de Norske i Amerika, og kun findes som enkelte indførte Tilfælde, - som ikke der vil kunne forplantes gjennem Slægterne som en Endemi."

BOECK "KVISTET" HOLMBOE

Som vi før har sett, håpet Boeck at Holmboe hadde rett i sine påstander, men tvilte likevel så mye at han selv reiste over til Amerika for å få påstandene bekreftet eller avkreftet.

I sin artikkel[7)] er Boeck etter måten nådeløs mot Holmboe:

"Han har opstillet 12 Observationer, som jeg strax vil reducere til 9, i det N:r 11 og 12 aldrig have väret spedalske, de ere af spedalsk Slägt, de så såmange af deres Familie angribes af Sygdommen, at de toge Skräk og rejste over til Amerika, hvor Overläge HOLMBOE har fundet dem friske og raske. Den under N:r 5 opstillede Patient har Overläge HOLMBOE ikke set, han var kommen spedalsk over til Amerika og var rejst spedalsk tilbage til Norge, hvor han er indlagt i en af Stiftelserne i Bergen.

Der er altså 9 tilbage, hvoraf de 7 have lidt af Spedalskhed, förend de rejste over til Amerika, hos 2 er Spedalskheden udbrudt i Amerika, dog er jeg tilböjelig til at antage de reumatoide Smerter hos N:r 8 som Prodrom for Spedalskheden."

Boeck besøkte, observerte og intervjuet i alt 18 spedalske på sin Amerikaferd. Hos ni av disse fikk han vite at sykdommen var brutt ut etter at de kom over til Amerika - fra to og et halvt til 14 år etter ankomsten. Når han så vurderte dette opp mot at de aller fleste av disse hadde spedalske slektninger, styrket det hans arvelighetsteori.

Med bakgrunn i dette skrev Boeck blant annet[8)]: "... *det sikre er, at Spedalskheden kan udvikle sig i Amerika hos dem, der komme did med Dispositionen til Sygdommen, og at den kan udvikle sig mange År efter deres Ankomst og endog med stor Intensitet. Fremdeles er det efter de af mig gjorte Observationer vist, at Sygdommen kan forvärres hos dem, der bringe den med sig fra Hjemmet, ja at dette endog er det almindeligste, medens det er sjeldent, at den bliver stående stille eller forbedres*, og den Forbedring, jeg har observert, har ikke värt större end den, man i mange Tilfälde ser i Hjemmet, når de intages i vore Hospitaler. ...

... men jeg gjentager endnu engang, Observationerne fra Amerika vise os Arveligheden på en mere ubestridelig Måde, end vi ere istand til at påvise den i Hjemmet. Jeg tror ikke, det er et for Stärkt Udtryk, når jeg siger, at disse Observationer giver os uimodsigelig Vished for Spedalskhedens höje Grad af Arvelighed."

KORSTOGET

To år etter at dette sto på trykk, oppdaget Gerhard Henrik Armauer Hansen leprabasillen. Som følge av denne oppdagelsen, innledet han nærmest et "korstog" mot alt annet enn smitte-teorien. Og da han var fradømt legestillingen i Bergen i 1880, begynte han å sysle med tanken om en Amerika-reise for å få "slått ihjel" arvelighets-teorien.

Men i motsetning til Holmboe, fikk ikke Armauer Hansen penger fra det offentlige for å forske i Amerika. Den som hjalp ham over, var hans tidligere kollega, dr. Edvard Bøckmann, som i 1886 hadde emigrert til St. Paul i Minnesota for godt.[9)]

ARMAUER'EN I AMERIKA

I januar 1888[10)] reiste Armauer Hansen fra Kristiansand med D/S "Hekla". Han ble i Amerika til ut på høsten. Året etter skrev han en artikkel i "Nordiskt Medicinskt Arkiv" om turen til Amerika. Den het selvfølgelig "Spedalskhedens arvelighed" og ble et kraftig faglig angrep både på arvelighets-teorien og de som støttet den[11)]:

"... Når jeg har bekämpet den hidtil rodfästede mening om spedalskhedens arvelighed, har jeg for en väsentlig del stöttet mig til teoretiske betragtninger, idet jeg har gået ud fra den antagelse, at spedalskheden er en specifik sygdom, fremkaldt ved bacillus lepræ, og har påstået, at en specifik sygdom ikke kan väre arvelig. Jeg har dog allerede i min indberetning til det medicinske selskab i Kristiania ... påpeget, at vi i vort land har steder, hvor der burde være en hel del spedalskhed, hvis sygdommen var arvelig, fordi der sammesteds findes en hel del mennesker, der enten direkte nedstammer fra spedalske eller har närmere eller fjärnere spedalske slägtninge; specielt gjorde jeg dette gäldende for Bergens vedkommende. Tillige gjorde jeg den gang, i anledning af afdøde prof. BOECK's undersögelser i Amerika, opmärksom på, at disse undersögelser ingenlunde beviste sygdommens arvelighed, som prof. BOECK mente, men at der for et sådant bevis fordredes, at mennesker, födte i Amerika, men af spedalsk afstamning, ar blet spedalsk der under sådanne omständigheder, at smitte kunde udelukkes. I Amerika kunde nemlig ingen anden af de mange antagne årsager til sygdommen gives skylden. Det har derfor lige siden den tid väret mit önske at anstille undersögelser desangående i Amerika. ...

Hvis spedalskheden var arvelig, måtte der nu i Nord-Amerika findes en hel del spedalske; ti blandt de derhen udvandrede nordmänd har der ikke allene väret

en hel del spedalske, men også, og det rimeligvis i endnu større antal, slägtninge og direkte afkom af spedalske i Norge. Materialet for arveligheden at göre sig gäldende på må derfor väre adskilligt stort."

NORSKE BØNDER I AMERIKA BLE RENSLIGE

Armauer Hansen fant navn og opplysninger på i alt 167 "norske" spedalske i Amerika. Han tok riktignok forbehold om 11 som visstnok skulle bo i Iowa. Men av de resterende 156 som han hadde fått gode kunnskaper om, oppsøkte og undersøkte han 13. Og disse var, etter hans eget utsagn, de fleste "norske" spedalske som fortsatt var i live under hans Amerika-visitt.

Hansen avsluttet sin beretning fra Amerika slik: "Af den foregående fremstilling vil man ha set, at spedalskheden ikke kan trives i Amerika blandt nordmändene trods en teml. rigelig tilförsel.

Af 156 didhen komne spedalske er der for tiden ikke mere end 12, kanske 14 tilbage, der endnu ikke er döde. Ingen er derover blet angrebet af sygdommen, og ingen har efterladt den som arv til sine efterkommere. Hvoraf kan dette komme? Man kan ikke gi klimatet skylden, ti af de få sygehistorier, jeg er meddelt, ses det tydligt nok, at spedalskheden hos dem, som har den, trives og udvikles akurat som her hos os.

Jeg indbilder mig, at forklaringen er meget enkel og grej. Jeg har under mine rejser derover set mange landsmänd, specielt bönder, farmere, og ikke mere end et eneste sted har jeg fundet vore bönders konservative tilböjeligheder således vedligeholdt, at der var skiddent i huset, og det merkeligt nok hos en antageligvis velstående farmer. Ellers fandt jeg overalt en exemplarisk renslighed såvel hos personer som i husene, og om ikke af andre grunde må jeg lovprise den amerikanske civilisation, at den kan läre norske bönder renslighed. Husene er også i Amerika större og rummeligere end her hjemme, således at alle de spedalske, jeg har set derover, havde deres eget rum og deres egen säng; og mere behöves der rimeligvis ikke for at beskytte sig mod erhvervelse af spedalskhed ved smitte.

Som allerede tidligere er nävnt vilde jeg med mere tid til rådighed utvivlsomt ha kunnet finde endnu mange mennesker i Amerika, der nedstammer fra spedalske eller har sådanne som slägtninge i Norge, og som alle er frie for sygdommen. Men allerede de overnfor fremstillede resultater af mine undersøgelser, forekommer det mig, beviser tilfulde, at spedalskheden ikke er arvelig."

KORSTOGET FORTSATTE

Til tross for at det på 1880-tallet forlengst var kjent og akseptert at spedalskhet skyldtes lepra-basillen, fortsatte enkelte leger å antyde at der kanskje også var en arvelig faktor som regulerte spredningen - en arvelig disposisjon eller immunitet. Dette falt lepra-basillens oppdager, Armauer Hansen, meget tungt for brystet. I flere artikler, i tillegg til den ovenfor siterte, hamret han løs på enhver antydning om at andre faktorer enn smitte, kunne være en medvirkende årsak.

I "Medicinsk Revue" som G.A. Hansen redigerte sammen med sin bror Klaus Hanssen og O. Christie, slår han til i november 1889:

"I sin afhandling om spedalskhedens aarsager i N.M.f. Lægev. No.3 1889 citerer dr. Kaurin en ytring af dr. Arning om, at "han tror, at en vis svaghed i organismen til at modstaa sygdommens angreb kan være nedarvet". Da dr. Kaurin citerer dette med udhævet tryk og ingen indvendinger gjør, maa jeg antage, at han er enig med dr. Arning heri.

Dette er efter min mening en temmelig tarvelig forklaring paa de temmelig hyppige familietilfælde af spedalskhed. Disse forklarede man tidligere ved arv. ...

Det er efter min mening farligt og kan neppe tjene til andet end at hindre vor forskning at operere med hidtil saa uklare begreber som disposition og immunitet og indbilde sig, at man med disse dunkelheder faar klarhed over andre dunkle spørgsmaal."

Mente altså Gerhard Henrik Armauer Hansen i 1889. I dag, 112 år etter, er immunitets- og arvelighetsspørsmålet fortsatt på dagsordenen innenfor lepraforskningen.

Noter:

1. Prof. D:r W. Boeck i Kristiania: Spedalskheden i de forenede Stater i Nordamerika. Nordiskt Medicinskt Arkiv, Band III, Nr. 1, s. 24-25. Stockholm 1871.

2. Sm.s. 1, s. 1

3. Diverse emigrantprotokoller og leprapasientregistre på http://digitalarkivet.uib.no

4. G. Armauer Hansen: Spedalskhedens arvelighed. Nordiskt Medicinskt Arkiv, Band XXI, Nr. 4. Stockholm 1889.

5. Sm.s. 1, s. 2 ff.

6. Jens Andreas Holmboe: Den spedalske Sygdom blandt de Norske i Amerika. Norsk Magazin for Lægevidenskaben, 2. Række, XIX (1865, s. 153-197)

7. Sm.s. 1, s. 1

8. Sm.s. 1, s. 21 og s. 28

9. Otto Johansen: Øyelegekunstens historie i Norge, s. 145. Universitetsforlaget, Oslo, 1978

10. G. Armauer Hansen skrev i "Livserindringer og betragtninger", Kristiania 1910, at han reiste i 1887. Men emigrantprotokollen og en del andre kilder sier 1888.

11. Sm.s. 4, s. 1-2

Jesus og de ti spedalske. Illustrasjon fra Middelalderen.

Yngve Nedrebø:
Vestlandsslekter på CD

Odd Handegård, med bopel Tromsø, har gjennom mange år samlet stoff om slekten sin, i all hovedsak fra et område som omfatter Hardanger, Sunnhordland og Ryfylke. Noen generasjoner tilbake er det blitt en slektshistorie som også vil gjelde svært mange andre, og han har derfor kalt verket sitt "Vår felles slektshistorie", og har gjort det tilgjengelig for andre, på internett, og på CD.

Materialet om Vestlandsslektene omfatter i alt nesten 600 sider fordelt på 25 kapitler, og har egne kapitler om bl.a. kjente slekter som Losna, Slede/ Dall, Smør/Benkestok/ Kruckow, Orm, Galtung, Rustung og Aga, i tillegg til om en rekke andre slekter forbundet med disse.

Handegård er i første rekke samler, og har ikke lansert mange nye hypoteser om slektssammenhenger eller forsøkt å avdekke tidligere ukjente opphav. Men han har nedlagt et stort arbeid i å være oppdatert på det utallige andre har presentert om de ulike slektene opp gjennom årene. Han har tatt utgangspunkt i bygdebøkene for Jondal, Kvam og Ullensvang, og supplerer ikke minst med stoff fra Berge Velde, som publiserte sin slektsbok i 1957. Men han har også med de nyeste tilskuddene til denne slektslitteraturen fra bl.a. Norsk Slektshistorisk Tidsskrift. De ulike hypotesene blir sammenlignet, vurdert og kommentert. Materialet står derfor fram som svært nyttig for den som er interessert i slektene i dette området, og som ikke selv vil bruke uendelig mange timer på å leite fram alt det som er publisert mange forskjellige steder.

I tillegg til å sette sammen slektstrådene gir materialet også utfyllende stoff om lokale og nasjonale historiske hendinger som knytter seg an til personene og slektene.

Handegård presenterer også deler av slektsrøttene for landets nye kronprinsesse, i "Hardanger-aner for Mette-Marit".

Den som er interessert i å finne stoffet, eller skaffe seg det for en billig penge på CD, kan prøve seg på nettadressen http://home.no.net/valesvei, eller ta kontakt gjennom mail valesvei@start.no.

Christopher John Harris:

En offentlig halshogging i Bergen for 125 år siden.

En omstreifers liv og død.

Publikumsreaksjonen var ««overstrømmende, og avisomtalene var full av lovord om alle aktørene. I det hele tatt kunne det ikke ha vært mer vellykket – urfremføringen av «Peer Gynt», 24. februar 1876. Ibsens dikt til musikk av Grieg ble framført for første gangen ved Christiania Theater, etter en noe trang fødsel. Både faren og moren til Grieg døde i Bergen i løpet av høsten 1875, og Grieg selv var så tynget med sorg at han orket ikke å reise inn til Christiania før langt ut i 1876. Den andre store bergenseren, Ole Bull, var på Kontinentet, på vei til Kairo og Kheops-pyramiden. Her, på sin fødselsdag, den 5. februar, besteg han pyramiden og spilte «Sæterjentens Søndag» som han hadde lovet kong Oscar om høsten 1875. To kjente kulturbegivenheter med bergensere i sentrum, slik som bergensere liker å lese i avisene, og bergenserne trengte å lese noe slikt akkurat da.

Til Bergens Indvaanere!

Overalt i Byen hører man Beklagelser over at denne Henrettelse skal finde Sted.

Det er sikkert efter alle humane Indvaaneres Sind, naar man opfordrer Alle og Enhver til at holde sig borte fra Retterstedet.

Paa denne Maade giver Byen bedst tilkjende sin Ufskuelse om denne Sag.

X. Y. Z.

Annonse i avisen »Bergensposten»

For i Bergen var stemningen en helt annen. Det store samtaleemnet i byen var fortsatt en offentlig halshogging på Nordnes 25. januar. Jakob Alexander Jakobsen Wallin var blitt henrettet klokken kvart på ti om formiddagen, foran øynene på vel 5000 nysgjerrige tilskuere. Skarpretteren, Theodor Larsen, hadde det travelt, og han måtte straks reise tilbake til Christiania for å forberede den neste henrettelsen i Fredrikshald, vel fjorten dager senere. Her var

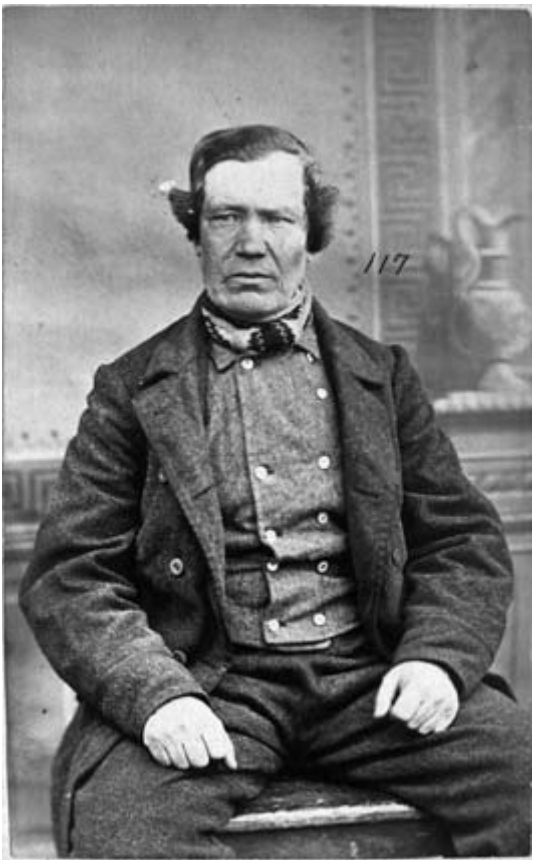

Jakob Alexander Jakobsen Wallin, Fotografiet i arkivet fra Botsfengslet, Riksarkivet

det Sofie Johannesdatter Heffermehl som skulle halshugges etter å ha myrdet bl.a. sine arbeidsgivere. Tre uker senere skulle skarpretteren hogge hodet av «Svartbækken» eller Kristoffer Nilsen Grindalen i Hedmark. Theodor Larsen hadde aldri svingt øksen så mange ganger i løpet av så kort tid. Men disse tre skulle bli de siste tre offentlige henrettelser i Norge i fredstid. Barbariet var snart slutt i Norge.

Omstreifer Wallin eller Wahlgren

Det er fremdeles en del vi ikke vet om Jakob Alexander Jakobsen Wallin, men undersøkelser i Sverige og statsarkivene i Oslo og Hamar ville kunne gi oss svar. Kanskje våre lesere kan hjelpe oss ?

Mens Wallin satt i Tukthuset i Bergen, fortalte han noe om sin bakgrunn til indremisjons predikant Jakob Olsen Traasdahl. Litt mer vet vi fra de forskjellige rettsaktene som finnes i arkivene.

Wallin var født 9. oktober 1820 i Särna sokn, Falun len i Sverige, like over grensen fra Drevsjø. Hans far het Jakob Andersen Wahlgren, og skal ha vært født i Lesje i Gudbrandsdalen. Traasdahl skriver at han var tartar, men neppe av «ublandet tartarblod». Han var i alle fall omstreifer, som på sine vandringer traff en husmannsdatter, Anna Johansdatter, i Solør. Sammen vandret disse to i Finnskogen, og området over grensen til Sverige. Det var på en slik tur over grensen at Jakob ble født. Foreldrene var norske, men gutten ble født i Sverige, noe som senere førte til en diskusjon om hans nasjonalitet. Wallin fortalte Traasdahl at foreldrene ble viet i Särna hvor de hadde etablert et slags hjem en stund. Moren

Indremisjonspredikant Jacob Olsen Traasdahl. Foto Billedsamlingen, Universitetsbiblioteket i Bergen

døde mens Jakob var et lite barn, og hun skal være gravlagt ved Gräsmark kirke i Värmland län, sør for Torsby, og ikke så langt over grensen fra Kongsvinger. Det burde nå være mulig for interesserte å finne mer ut om moren og faren med disse opplysninger. Han skal også ha hatt en to år eldre søster som het Augusta Regina, men akkurat dette med alderen må vi ta med et klype salt. Han hadde skriftlig kontakt med henne like før henrettelsen. Augusta sies å ha vært trolovet med en hestedoktor som het Johan Norgren, en mann som ikke var ukjent med straffantaltene. Vi kan skyte inn, for de som ønsker å undersøke slekten mer, at vi finner flere av slekten Wahlgren-Norgren i folketellingene som ligger ute på Digitalarkivet, spesielt i 1865-tellingen. Samtidig som Jakob A. Jakobsen Wallin satt inne i Christiania Tukthus i 1865, finner vi en Helene Johanne Walgreen eller Norgren (43 år gammel, gift, født i Vaaler i Solør) sammested. I samme tellingen satt en Johannes Norgren, enkemann, 71 år fattiglem født i Uddevala, i Arbeidsanstalten i Bergen. Enkelte av Norgren-slekten dukker opp i flere av Eilert Sundts beretninger om fantefoket. Noen få med navn Walgren er med i beretningene for enkelte år.

Faren trolovet seg igjen med en norsk kvinne, og fortsatte sine vandringer. Han var en tusenkunstner, men arbeidet mest med det som vi ofte forbinder med omstreifere; kopperslager, blikkenslager, gjørtler, dreier, og litt som.maler. Når Wallin omtalte faren, sa han at faren var meget belest, og «præstelært». Han kunne mye om religion, og kunne diskutere teologi med prester, selv om det sies at han ikke fulgte kirkens troslære. I følge sønnen skal han ha hatt mange bøker, men han lærte ikke sine barn til å lese. Unge Jakob lærte å lese først da han kom i kronarbeidsanstalten på Karlsborg, hvor han også ble konfirmert. Da hadde han begynt å bruke navnet Wallin og ikke Wahlgren.

Wallin hadde ikke gode barndomsminner, og faren skal ha vært en tyrann. Allerede som fjortenåring flyktet sønnen fra faren, og begynte å streife rundt i de samme traktene på begge sider av landegrensen. Han arbeidet både som kopper- og blikkenslager.

Indremisjonsmannen Traasdahl, som fikk god kontakt med Wallin i månedene før henrettelsen, uttrykker hans syn på omstreifere:

«Omstreiferlivet er uagtet dets idelige smaa Afvexlinger alligevel idethele-

taget et temmelig ensformigt Liv.

Byfogd Georg Elias Schjelderup. Foto Billedsamlingen, Universitetsbiblioteket i Bergen.

Omstreiferen er ilde seet overalt hvor han kommer hen. For at blive ham kvit lader ham fortinne et Kobberkar eller lodde en Blikkjedel og derpaa farer han videre for at forsøge sig paa en anden Gaard…….Han kommer ogsaa til et almindeligt Hvilested, hvor flere Veie støder sammen. Her træffer han en Kammerat. De have ikke truffet hindanden før, men de kjende hinanden strax paa det taterske Frimurertegn, som disse Folk godt forstaa sig paa, om de end de ikke høre til de ægte Tatere…»

Det er neppe tvil om at Wallin var omstreifer, men han hørte ikke med til et større følge av den typen som vi kjenner fra Eilert Sundts arbeid med fantefolket. Han skal ha vandret mye alene. Det sies at Wallin-navnet er et omstreifernavn, men vår Jakob Alexander Jakobsen Wallin var en ensom ulv som etterhvert ble fanget opp av lovens lange armer. Traasdahl skriver ikke pent om hans utseende. Wallin «...havde heller ikke det ravnsorte Haar, det sky, undvigende Blik, den gulbrune Hudfarge og markerede Ansigtsform, som er eiendommelig for dette Folkefærd. Vel laa der noget vist skummelt eller lumskt i hans Aasyn, men forøvrigt saa han ud omtrent som stygge Folk ialmindelighed, saalænge han ikke blev vred; men blev han det – og dette gik riktignok ofte paa – kom der et eget Udtryk over ham og han var da frygtelig at se til. Øinene ligesom udskjøde Lyn, der i Forening med de fordreiede Ansigtstræk vidnede om de voldsomste Lidenskaber….»

Fengslet i Sverige

Vi vet fra domsaktene når og hvor Wallin ble domfelt, både i Sverige og Norge. Rullebladet hans begynte i Sverige, der han ble først grepet for ulovlig besittelse av tyvegods i en alder av vel 20 år. Han ble dømt for tyveri ved Nysæter markedsplass i Värmland i 1840. Her brukte han fortsatt navnet Wahlgren. Han vervet seg til militære under navnet Wallin for å skjule at han var straffedømt, men ble kjent igjen, og skal ha blitt kastet ut.

Fra 1846 og i årene framover gikk han inn og ut av straffeanstaltene i Sverige. Først for omstreiferi uten pass, deretter for tyverier. Han ble satt inn i tre år ved Karlsborg festning i 1849, og det var her han ble konfirmert i 1850. Like etter han slapp ut, ble han tatt for tyveri igjen, og denne gangen havnet han på Langholm ved Stockholm for en ny periode med tre års festningsarbeid. Wallin var nå blitt en erfaren fengselsfugl, og hans hissige temperament gjorde ikke fengsel-

Bergen Politikammer, Tukthuset, Arbeidsanstalten, Tinghuset, Rådhuset og Stiftamtmannens bolig. Detalj av et fotografi av K. Knudsen. Billedsamlingen, Universitetsbiblioteket i Bergen.

soppholdene enklere. Han ble stadig vekk straffet på kroppen eller satt i en mørk celle for fyll, ulydighet eller trussel med kniv. Så vidt vi vet ble han fengslet i Sverige for siste gang i 1858 (Langholm i ett år).

«..en gjennom Strafanstalter vandrende Person»

Wallin streifet over grensen til Finnskogene, og det gikk ikke lang tid før han ble tatt for tyveri i Ullensaker i 1861. I retten prøvde han å skjule at han var født i Sverige, og han sa at han het Alexander Jakobsen og var født i Elverum. Han brukte ikke familienavn fordi han var redd for å bli utlevert til Sverige. Neste gang han ble tatt for tyveri, på Hadeland i 1863, brukte han samme navn, og han fikk ett års straffearbeid som ble forandret til 7 måneder og 10 dager i Botsfengselet. Så langt har ikke vi klart å finne Wallin i fangeregistrene fra Botsfengselet, men det eneste fotografiet av ham finnes i arkivet fra Botsfengselet. Det er mulig at han for det meste satt i Christiania Tukthus hvor vi finner ham i 1865. Traasdahl refererer til uttalelse fra presten ved Botsfengselet, men samtidig nevner han «inspektøren» som er en tittel vi forbinder mest med tukthus. Her er det fremdeles ting å oppdage.

Wallin ble kjent igjen i straffeanstalten, og måtte vedkjenne alle tidligere dommer. Da han ble løslatt skrev inspektøren om Wallin: «Upaaklageligt ydre Forhold. Bar alle Mærker paa at være en gjennem Strafanstalter vandrende Person.» Akkurat hva han hentydet er uklart, men vi vet at Wallin hadde en del kjennetegn. Han hadde arr på høyre kinn, på begge ører og flere steder på hodet og ansikt. Venstre langfinger var avstumpet i første ledd. I et transportpass fra 1870 stod det at han talte svensk norsk og «Tatarsproget».

Utsnitt av 1880-kartet over Bergen. Det viser samme området som på fotografiet til K. Knudsen.

Pilen viser hvor drapet skjedde

I desember 1863 havnet Wallin i fengslet i Hamar for tyveri igjen, og det begynner å bli virkelig alvorlig for ham med såpass mange tyverier på rullebladet. Men, mens han ventet på at saken skulle komme for retten, var han innblandet i en merkelig affære som er for lang å fortelle i sin helhet her. En tidligere medfange, og «venn» av Wallin klarte å komme inn i cellen til ham julaften med en stor flaske brennevin. Et festlig lag utartet, og selv om fengselsledelsen var mer enn tålmodig, måtte de gripe inn klokken fire første juledag da det begynte å brenne i cellen til Wallin og vennen, Sesbom.

Både sengehalmen, sengklær og det som var igjen av sengene var i full fyr. Wallin innrømte hærverk, men sa at brannen var et uhell. Da det ikke var mer ved igjen til kakkelovnen, hadde Wallin brutt opp en planke fra sengen og puttet den i ovnen. Planken var for lang, Wallin for full, og kakkelovnen for liten. Resultatet ble at planken stakk ut av ovnen, og til slutt falt den ned på gulvet og halmen osv. I januar 1864 ble han dømt for uforsiktighet med ild, mens han ble frifunnet for tyveri! Det var eneste gangen han ble frifunnet. Senere tilstod han tyveriet.

Nå var Wallin blitt en plage som myndighetene ønsket å bli kvitt. Spørsmålet om nasjonalitet dukket opp igjen, og det ble en lang sak mellom Landshøvdingen i Falun og amtmannen i Hedmark. Enden på saken, etter lange protester fra svenske hold, var at Norge måtte akseptere Wallin som norsk statsborger.

Deler av Manufakturhuset (Bergens Tukthus) i dag. Det var her i gården Hammer ble drept, og arresten var i første etasjen bak. Foto Tom Myrvold, Statsarkivet i Bergen

Dømt i Kongsvinger

Vår omstreifer fikk ikke tid eller anledning til å streife så langt. I august 1864 ble han dømt for tyveri i Kongsvinger, og straffen lød på straffearbeid i 3 år og 1 måned. Han fikk en ny dom i 1868 etter tyveri på Hadeland, og denne gangen fikk han 2 års straffearbeid for 3. gangs gjentakelse av simpelt tyveri. Er det noen som teller? Nå er Wallins dager i det frie snart slutt. Han ble dømt igjen i Kongsvinger 23. september 1870 for simpelt tyveri for fjerde gang, og samtidig for å ha såret både en politibetjent og en vekter med kniv. Wallin fikk 5 års straffearbeid, og ble satt inn i tukthuset i Christiania.

Fra Christiania til Bergen

Wallin var ikke populær blant de øvrige fangene, og heller ikke blant de ansatte der han satt. Det ble sagt at fangene fryktet han og hans kniv. Skussmålet fra Christiania Tukthus var at han « personificerede Raahed og Stormundethed og at han ikke taalte god Behandling, medens heller ikke Vand og Brød eller Cellestraf frugtede paa ham…».

Mens han satt i Christiania Tukthus ble han involvert i et fangeopprør som var den direkte årsak til at Wallin med flere fanger ble overflyttet til Bergen. Wallin hadde gått i spissen for opprøret, og ved høyesterettsdom 5. september 1871 ble han ilagt en tilleggsstraff på 6 måneder. Allerede før dommen hadde fangene vært overført til Bergen hvor de ankom tukthuset 22. juli 1871. Til sammen ble fem fanger sendt til Bergen etter opprøret, og Wallin er omtalt som den verste, mest hissige og mest voldsomme av alle. Noen av de andre var

gjennombarkete kriminelle som havnet i provinsen, og de pådro seg flere typer refselser mens de var i Bergen.

Flere kilder forteller at Wallin fikk en pen behandling i Bergen til tross for sitt temperament. Han var ikke helt frisk, og hadde «navlebrokk» – en særdeles ille brokk der bukinnvollene var presset ut gjennom navlen! Samtidig hadde han en innsnevring i spiserøret forårsaket av at han hadde drukket saltpetersyre i et svensk fengsel. Wallin selv klaget over behandlingen, og han ble fort innblandet i et nytt fangeopprør. Denne gangen ble det kalt inn militærstyrker, og noen av fangene ble straffet med «vannslangen». De ble sprøytet med en vannstråle i noen minutter, men under oppsyn av lege. Wallin klaget over at han ikke skulle ha vært refset på denne måten på grunn av brokken, og han spyttet blod i flere dager etterpå. Denne episoden skjedde i august 1871, men ble aldri glemt av Wallin som deretter bar nag til ledelsen i tukthuset. Han omtalte vannslangen alltid for «morderslangen». Tukthusledelsen nektet å la Wallin få tobakk, noe som ble utdelt i porsjoner til fangene, og Wallin måtte både tigge og «gjøre sig til for andre Fanger» for å skaffe tobakk. Han mislikte dette sterkt.

Mord i fangegården

Så er vi kommet fram til 1875, og voldsepisoden som skulle koste Wallin livet. Søndagen, 2. mai, var Wallin i sykestuen hvor han ble brukt som sykeoppasser for å holde ham vekke fra de øvrige fangene. Han skulle ut, og vokteren var litt sen med å låse opp døren. Wallin bannet og skjelte ut flere voktere og fanger. Han var nære på å treffe en vokter i ansiktet med knyttneven.

Wallin sa at de kunne gjøre arrestcellen klar for ham, men han skulle ikke inn der for noe uskyldig. Dette skulle han ikke ha sagt.

Neste dag skulle han settes inn i arresten, og det var en diskusjonen mellom Overinspektøren, kaptein Angell, og underinspektøren Hammer, om hvordan dette skulle skje. Det var meningen at Wallin nærmest skulle lokkes inn i den såkaldte «Prestestue» fra fangegården, og deretter settes inn i arrestcellen ved siden av. Begge disse rommene lå i første etasje av Manufakturhuset, ut mot Peter Motzfeldts gate. De kommunale kontorister som sitter der i dag skulle ha visst i hvilke historiske omgivelsene de sitter.

Hammer mente at Wallin ville bli mer irritert dersom flere enn ham selv var med ned i fangegården, og han gikk ut i gården hvor Wallin satt på en benk alene. «Nu Wallin faar Du gaa ind i Arresten igjen; jeg har Ordre fra kapteinen til at sætte Dig ind». «Jeg skal først fortjene Arresten. Du skal dø som en Hund.» Wallinstakk deretter Hammer i underlivet med en av to kniver han hadde gjemt i klærne. Erik Madsen Hammer var 49 år og er omtalt som underinspektør og student. Han hadde

vært snill mot Wallin, og i følgende rettsakene mot Wallin sa fangen at han ikke hadde ment noe ondt mot Hammer, men mot Angell og andre voktere. Men Hammer ble båret opp i vaktrommet hvor det ble funnet et sår i underlivet. Han ble hjulpet hjem til sin egen bolig i Tukthus-anlegget, og lege tilkalt. Den 7. mai døde Hammer, og han etterlot en enke med 7 umyndige barn. Obduksjonsrapporten fra 8. mai viste at Hammer hadde et 4,5 cm. langt sår nederst i underlivet, og såret var ca. 5,5 cm. dypt. «Døden er foraarsaget ved Underlivssaaret, der har bevirket en Indklemning af Omentet med paafølgende Bughindebetændelse (peritonitis)»

Det hadde vært andre fanger og voktere i gården da Wallin stakk Hammer, og til slutt ble han overmannet, og satt i arresten. Han gjorde stor motstand, og var nær på å slå overinspektør Angell i hjel med stein som han kastet mot ham.

I arresten prøvde han å lage et våpen, og han forsøkte samtidig å late som om det var et komplott mot vokterne i tukthuset, noe som siden ble motbevist.

Når og hvordan Wallin hadde klart å skaffe seg kniv ble undersøkt, og flere forhør av vitnene ble foretatt. Det var flere som hadde sett knivstikkingen, og det var klart at Wallin var skyldig i et mord mot en overordnet i tukthuset. Wallin forandret sine forklaringer i flere forhør, og det store spørsmålet var om mordet var planlagt. Han hadde tidligere antydet at dersom han skulle settes i arresten måtte det være for noe som ikke var uskyldig. Det var mye frem og tilbake i retten, og referat fra rettsforhandlingene kan leses i «Norsk Retstidende» nr. 40 for 1875.

Wallin ble tiltalt for å ha brukt kniv mot underinspektør Hammer «og derunder bibragt ham et Stik, der har forvoldt hans Død, og b) øvet Vold ved Stenkasting mod Tugthusets Overinspektør, Kaptein Angell, og Opsynsbetjent Elias Tjønneland.» Det var Byfogden i Bergen, med Meddomsmenn, som avsa dommen 29. juni 1875. Wallin for « Forbrydelse mod Kr(iminal)l(ovens)l.s Kap. 14 §1 og 3 jfr. §5 og Kap. 3 §1, dømt til at have sit Liv forbrudt og til at give Erik Madsen Hammers Enke Erstatning efter uvillige Mænds Skjøn…»

Saken gikk deretter til Bergen Stiftsoverret hvor dommen ble endret litt. Dommerene mente at det ikke var bevist at Wallin hadde kastet sten mot Tjønneland, og at drapet på Hammer ikke hadde vært planlagt. Likevel mente retten at Wallin måtte få den strengeste livsstraffen, men at han ikke kunne ilegges erstatningsansvar for enken og barna. Fangen sa seg tilfreds med begge dommene, og egentlig gikk han og ventet på døden. Han vil ha en ende på sin elendighet.

En dødsstraffdom måtte innom høyesteretten, og bli forelagt Kongen for resolusjon før den kunne eksekveres, og slik var det med Wallin-saken. De syv dommere i høyesteretten drøftet både underrettsdommen og overrettsdommen, før de tok sin avgjørelse i oktober 1875. De mente at drapet på Hammer var gjort med

overlegg. Wallin hadde tilstått dette i sine tidligste forklaringer, og han hadde skaffet seg to farlige kniver som var gjemt i klærne. De mente at Wallin hadde bestemte seg for å drepe noen. At det var underinspektør Hammer, som ble stukket og ikke en annen, hadde ikke betydning for straffeutmålingen. Høyesteretten var ikke i tvil om at den strengeste straffen måtte velges:

«Allerede Handlingens særdeles Farlighed og den iøenfaldende Pligt og Nødvendighed for Staten i muligste Grad at sikre Strafanstalternes Funktionærers Liv mod Udbrudet af Straffangernes onde Lidenskaber, som de, naar de skulle opfylde sine Pligter, ikke kunne undgaa at opvæke, - og det saa meget mindre, jo slettere og ubændigere Fanger, - fandtes nødvendigen at kræve en mer afskrækkende Straf end Forsættelse af Strafarbeidet, hvilken for Personer, der, som Angj., allerede gjennem aarækker have vennet sig til Livet i Strafanstalterne, desværre kun har lidet Afskrækkende ved sig….»

De eneste formidlende omstendigheter som ble vurdert, var Wallins slette og forsømte barndom, og at han ikke var helt frisk. Hans helseproblemer kunne ha gjort han mer irritabel og hissig enn om han hadde vært frisk. I tillegg hadde Wallin angret siden. Men disse omstendigheter var ikke nok til å påvirke dommen. Dommen var enstemmig, og Wallin ble dømt til døden 1. oktober 1875. Saken ble sendt til Kongen og 27. november underskrev Kong Oscar hans resolusjon om dødsstraffen. Den underskrevne resolusjonen er i Statsarkivet i Bergen.

Stiftamtmannen i Bergen, og Byfogden måtte foreberede eksekusjonen, og i mellomtiden ventet Wallin i arresten i Tukthuset. Eksekusjonsdatoen ble bestemt av den nye Stiftamtmannen, Nicolai Ræder, og kapellan Greve ble bedt om å forberede Wallin. Han skulle halshogges klokken 9. tirsdag 26. januar på Nordnes. Skarpretteren, Theodor Larsen, var blitt tilkalt fra Kristiania med fornøden redskap, og måtte melde seg for Byfogd Schjelderup ved sin ankomst til Bergen. Han var egentlig laboratorieassistent ved Rikshospitalet, med skarpretting som en ekstra jobb. Forhenværende overkonstabel Andreas Johan Johansen skulle være assistent til skarpretteren, og delinkventen skulle føres fra Tukthuset til retterstedet klokken 8.45 i lukket vogn med både politi- og militæreskorte. Byfogden måtte sørge for at en lege var tilstede, og at liket etterpå ble ført i stillhet til en kirkegård. Overinspektøren ved Tukthuset skulle være til hjelp for Byfogden, men det var Byfogden som var ansvarlig for at dødsstraffen ble gjenomført.

Opinionen i Bergen og Norge

Det hadde vært femti år siden den siste offentlig henrettelsen i Bergen, og selv om drapet på Hammer hadde skapt allmenn forargelse og avsky, var det mange i

Bergen og Norge som syntes at offentlig halshogging var barbari. Det var mange som var imot dødsstraff i sin helhet, og det ble en stor debatt om temaet, både før og etter de tre henrettelsene. Alle sider ved saken ble drøftet, både blant jurister, politikere, avisredaktører og mange privatpersoner. Dødsmetoden var suspekt. Hadde ikke en guillotine vært å foretrekke i stedet for en mann som kunne hogge feil med sin øks? Hadde ikke det vært mer humant dersom henrettelsen skjedde fort innen fengselsmurene, i stedet for en lang tur til retterstedet, gjennom massene og med alt oppstyr rundt skafottet? Og skulle man drepe en mann eller kvinne uansett om de var skyldig eller ikke? I flere europeiske land som ble sammenlignet med Norge hadde dødsstraffen vært avskaffet for ikke militære personer, for lenge siden. I Belgia hadde ingen dødsdom vært fullbyrdet sien 1863, og i Finland ingen siden 1826. Romania, Portugal og Nederland hadde avskaffet dødsstraff, og i landene hvor dødsstraffen ble fullbyrdet foregikk den innen fengselsmurene. Danmark og Norge var blant de få landene hvor offentlig halshogging fremdeles kunne forekomme.

Etter hvert som eksekusjonsdatoen nærmet seg ble innleggene mot den hyppigere. Enkelte aviser i Bergen gikk ut med et opprop der de ba folk om å holde seg vekk fra retterstedet. Det var snakk om å begynne med en underskriftskampanje mot straffen, men alt var for sent.

I mellomtiden satt Wallin med et par sjelesørgere i Tukthuset. Han satt med lenker på hender og føtter, og med vakt dag og natt slik at han ikke skulle forsøke selvmord. Han syntes synd på familien til Hammer, og sendt det eneste som han eiet, en verktøykasse med noe verktøy, til den eldste sønnen til Hammer. Enken hadde sett Wallin gjennom vinduene i Tukthuset, og hun var forberedt på å møte ham, men Wallin klarte ikke å se henne i øyene. Han sendte henne pengene han hadde samlet, noen skillinger.

De siste dagene

Grunnen til at vi vet hvordan det gikk med Wallin i Tukthuset mot slutten av sitt liv, er at indremisjonspredikanten Jakob Olsen Traasdahl fikk innpass, og ble en av hans sjelesørgere. Wallin hadde tatt det ille opp at fengselspresten hadde begynt å forbedere ham på døden før resolusjonen var kommet fra Kongen, og fengselspresten ble forbundet med alt som Wallin foraktet i straffeanstaltene. Traasdahl var en helt spesiell mann med en godhet og en omsorg som gjorde at han kom nært inn på fangen. Han var en av de største predikantene som fantes i indremisjonsbevegelsen, og han var både skribent og maler. I Tukthuset lyttet han til Wallins livshistorie, leste Bibelen og drøftet tekstene med ham. I 1876 utga han et lite skrift om Wallin, etter at Traasdahl hadde forlatt indremisjonen i Bergen for å leve av å

skrive.

Wallin dikterte brev både til en fengselsvakt og en annen fange. Han kunne ikke skrive selv. Han skrev bl.a. til søsteren, og Traasdahl ble rørt over kjærligheten han viste for søsteren. « Her var aabenbar et Lyspunkt i den ellers saa mørke Sjæl». Søsteren hadde skrevet til Wallin og sagt at hun hadde drømt om at hun var på et rettersted. Kort tid etterpå hadde Wallin besøkt henne og sagt at han hadde mistet sitt hode. Wallin fortalte Traasdahl at han selv hadde drømt som barn at han ville dø på skafottet.

Uken før henrettelsen skal han ha lest, og skjønt nådens evangelium:

«Han læste i sit Nytestamente til langt paa Nat og ved hjælp af den modtagne Veiledning fandt han fuld Harmoni mellem Steder, som før havde forekommet ham baade uklare og inbyrdes modstridende. Han syntes nu at finde den mest tilfredstillende Klarhed i Skriftens hele Troslære og navnlig i Forholdet mellem Loven og Evangeliet…»

Søndagen før henrettelsen ble det bedt for Wallin i alle byens kirker, og igjen ble folk oppfordret til å holde seg vekke fra retterstedet. Mandagen 24. januar, dagen før henrettelsen, tok Wallin imot nattverden, og han tok avskjed med alle de øvrige tukthusfangene, en for en i fangegården. Hammers enke holdt seg klar til å møte fangen, men ønsket ikke dette. Det kom inn telegrammer til Wallin fra både Christiania og Kragerø med forbønn, og Wallin sies å ha vært rørt over at fremmede mennesker kunne vise kjærlighet for ham. Han leste, og gikk til sengs ved midnattstid. Vakten fikk beskjed om å vekke ham klokken 4.

Enkefru Hammer hadde flyttet fra Tukthuset til Nye Sandviksvei 41 med hele familien. Stortinget hadde bevilget henne en pensjon på 200 spesiedaler, og det ble innsamlet penger privat. Til sammen kom dette på 1400 spesier. Hun hadde tross alt syv barn, og to av disse var vanføre.

Byfogden fikk problemer med legen som måtte være tilstede. Dr. Theodor Mohn var legen som hadde bl.a. hadde ansvar for tukthusfangene, og han var involvert i rettssaken mot Wallin. Wallin mente at Mohn burde ha hindret bruk av «morderslangen» mot ham, og han var ikke begeistret for Mohn. Mohn var bl.a. også bestyrer av Rosenberg Sinnsykeasyl, og hadde gitt uttalelser om Wallins sinnstilstand. Han ba seg fri fra å være tilstede ved henrettelsen «paa Grund af mit personlige Bekjendtskab til Straffange Alexander Wallin.» Byfogden måtte finne en annen og valget falt på Edvard Bøckmann som var nylig utdannet i 1874.

Henrettelsesdagen 25. januar 1876

I tillegg til kildene i Statsarkivet i Bergen, og avisene, finnes det en fascinerende

skildring av henrettelsen skrevet en time etterpå av bergensforfatteren John Paulsen. Statsarkivet har lagt ut en faksimile av dette på våre hjemmesider (http://digitalarkivret.uib.no/sab/wallin.htm). Traasdahl skildrer dagen i detaljer i sitt skrift om Wallin.

Allerede om natten hadde mange bergensere begynt å samle seg ytterst på Nordnes, for å overvære eksekusjonen. Alle formaningene om å holde seg vekke hadde vært forgjeves. Paulsen skriver at det ikke var en «dame» å se, og folket ikke var fra de dannete klassene. Deler av hans skildring er så maleriske at de må gjengis her:

«…Fra det tidligste Morgengry, medens det endnu var halvmørkt, begyndte Folkevandringen udover til Exekutionsstedet paa »Nordnæs.» Ældgamle hex-eagtige paa Stokke humpende Koner med tændte Lygter i Haanden, «Signekjærringer», der vilde have fat i den Dødes Blod for dermed at gjøre Underkure, vaklende, affældige Mænd, sælsomme Væsner, der ellers aldrig viser sig for Dagens Lys, og hvis ydre og Dragt henviser dem til Fattighuset, Hospitalet eller Bordellet, var de Første, der med megen Iver indfandt sig. Maaske frygtede de for, at senere hen skulde de ingen Plads finde til sig og sine Krykker, eller finder

Det var slik Bergens Arbeiderblad fremstilte henrettelsen i et oppslag fra 1863.

Edvard Bøckmann var assisterende lege ved henrettelsen.

Udsigten spærret til det blodige Folkeskuespil, som nu Guskjelov i 50 Aar ej har været opført i Bergen. Derfor maatte de være om sig i tide, ligesom man ved et sjelden Theaterforestilling, hvor Alverden strømmer til, indfinder sig længe før det berammede Klokkeslet.

Senere, da det lysnede noget, kom et stort, larmende Optog af Arbeidere, Sjovere, Læredrænge, Gadegutter, Tjenestejenter, Kurvekoner, offentlige Fruetimmer, kort sagt den laveste Almue, isprængt med megen Pøbel. Man opdagede i denne Flok de ejendommeligste Dragter, de besynderligste Fysiognomier, udprægede Kjæltring- og Idiotfjæs, rige studier for en Lavater….»

Paulsen regnet seg ikke selv blant disse !

I Tukthuset hadde presten Konrad Dahl holdt en liten andakt inne i arresten med Wallin. Etterpå ble han ført ut i gården hvor fangene var oppstilt på den ene siden, og soldatene på den andre. Wallin skal ha sagt til fangene ifølge Traasdahl, « Farvel Kammerater; glem ikke hvad jeg har sagt jer, søg i tide Frelse i Lammets Blod.» Han ble ført inn i vognen sammen med Dahl, Traasdahl og klokker Grung. Opptoget mot Nordnes begynte. De kjørte og gikk over Rådstueplassen, Walkendorfsgaten, Torvalmenning, Veiten, Engen og Markeveien, Klostergaten og Haugeveien til de kom til vollene der Akvariet og Havforskningsinstituttet er i dag. Skafottet var bygd på flaten mot sjøen, nedenfor festningsvollene. En merkelig plassering, siden denne var en av byens mest attraktive promenadeplasser.

Det skal ha vært mer enn 5000 mennesker tilstede, og de stod og satt overalt rundt Nordnespynten og oppover høydene. Noen lekte og spøkte, andre gråt.

Paulsen forteller om øyeblikket de fikk se den dødsdømte.

«…Ledet omhyggelig af sin unge, kjærlige Sjælesørger, bestiger Fangen Skafottet. Men var dette Wallin, Morderen, Besærken, den Vilde, den Skrækindjagende? Vi havde for os en liden, venligt sortklædt Mand, med graat, sirligt ordnet Haar om det sygelig milde vel barberede Ansigt. Den lille, runde Klædeshue, der lignede en Skoleguts, den korte Jakke, bidrog ved Kontrasten sit til at give den gamle Mand noget rørende kummerligt og barnligt…»

Byfogd Schjelderup leste opp dommene for Wallin, og fengselspresten spurte han om han angret,og Wallin svarte «Ja». Videre spurte presten, « Tror du paa den treeinige Gud, Fader, Søn og Helligaand, og bygger du dit Salighedshaab ene og alene paa Kristi fuldkommen Fortjeneste? Er det da i denne Tro og i dette Haab du agter at ende dit Liv her i Verden ?» «Ja» svarte Wallin igjen. Etter en kort bønn, holdte Wallin en liten tale til de som kunne høre ham. Han ønsket at salmen

«Gaa nu hen og grav min Grav» (Landstad nr. 628) skulle synges, og de nærmeste rundt ham sang sammen med Wallin. Avisen «Bergensposten» skrev dagen etterpå «..Dog gik det, som rimeligt var, maadeligt med Sangen.»

Wallin tok avskjed med presten, Traasdahl, og klokker Grung. Skapretterens assistent hjalp han av med jakken, halstørklær, og vesten. Fangen nektet å ha bind for øyene, og med armene krysset over brystet la han hodet på blokken. Mens prest Dahl leste Fadervår falt øksen. Theodor Larsen kunne dette, og legen konstaterte at Wallin var død. Folk gråt, mens liket ble lastet over i likvognen og kjørte til Møllendal gravplass utenfor sentrum. Presten Dahl utførte jordpåkastelsen, og klokker Grung sang et par salmer før graven ble fyllt.

Paulsen klaget over at innen en time etter henrettelsen solgte gutter en vise om Wallin i byens gater. Noen skulle tjene penger på elendigheten.

Byfogd Schjelderup innberettet til Stiftamtmannen at henrettelsen hadde gått rolig for seg, og presten skrev det samme til Biskopen. Stiftamtmannen innberettet det samme til departementet, og alle øvrighetspersonene var lettet. Stemningen i byen før henrettelsen var slik at man kunne frykte bråk.

Neste morgen var graven til Wallin halvdekket med blomster. Det etterfulgte en ivrig debatt om dødsstraffen i Norge, som noen av våre juristvenner sikkert kan fortelle mer om, men dødsstraffen ble ikke avskaffet i Norge før den nye Straffeloven av 1902. Likevel var Wallin, Sofie Johannesdatter Heffermehl og «Svartbækken», de siste som mistet hodene sine foran et publikum i Norge, i fredstid.

Kilder:

Statsarkivet i Bergen –
Bergen Straffeanstalt. Kopibok 18 1875-1877
Bergen Straffeanstalt Straffeprotokoll 1853-1876
Bergen Straffeanstalt Journal over lemmers av og tilgang 1864 -1884
Fortegnelse over fanger ved Bergen Tukthus 1872-1875
Register over mannsfanger ved Bergen Tukthus 1861-1872
Kopibok for presten ved Straffeanstalter 1867-1885
Kopibok for presten ved Straffeanstalten, innkomne brev 1841 -1885

Stiftamtmannen i Bergen Journal 1875-1877
Stiftamtmannen i Bergen, Journalsaker 1876
Stiftamtmannen i Bergen, Konsepter 1875
Byfogd og Byskriver i Bergen, Ekstrarettsprot. I.C.a 28
Byfogd og Byskriver i Bergen, Ekstrarettssaker I.C.c 122
Bergen Stiftsoverrett C26 Domsprotokoll 1875-1877
Politimesteren i Bergen, Forhørsprotokoll 1875
Folketellinger 1865, 1875

Litteratur:

Departements-Tidende nr. 50/1875, 2/1876
Norsk Retstidende nr. 40/1875
John Paulsen, «Paa Vandring- skitser», København 1882
Ude og Hiemme, Nordisk Illustreret Ugeblad 1878 nr. 14, 15
Jakob Olsen Traasdahl, « Wallins Levnet og Endeligt», Bg.1876
«Bergensposten» 1876
Salomonsens Konversations leksikon
Bergens Indremission i 50 år 1863-1913, Bg. 1913

En
ny og sandfærdig
Beretning og Vise
Om
Den grusomme Morder Wallin
Udgivet paa Henretteslesdagen

den 25 de. Januar 1876

Bergen
Forlagt af T.H. Johanessen

Morderen Wallin

Er svensk af Fødsel. Allerede fra sin tidlige Barndom viste han et udpræget Hang til Forbrydelser, som i mer og mindre Grad fulgte ham gjennem hele hans Levnetsløb.

Som yngre forbrød han sig flere Gange i Sverige, hvorfor han blev straffet, og da hans Løbebane der endelig var endt, og hans Skurkestreger der ikke længere kunde drive sit Spil, søgte han over til Broderlandet Norge for at fortsætte, hvad han havde begyndt. Det gik ham her som i sit Fædreland: han blev snart greben i den ene Forbrydelse verre end den anden og endelig sat ind paa Christiania Tugthus. Da han efter længere Tids Hensidden havde udsonet sin Straf, fik han af vedkommende Præst Anbefaling til en Præst i Elverum, hvor han efter sit eget Sigende, vilde søge Arbeide. Af denne Præst modtog han ligeledes en Attest, hvormed han vilde reise tilbage til Christiania, men paa veien forgreb han sig atter og blev hensat i Hamars Distriktsfængsel. Der gjorde han atter adskillige Optøier t. Ex. Efter gjennem Vinduet at have modtaget af en Bekjendt en Brændevinsflaske og tømt sammes Indhold, tændte han i beruset Tilstand Ild i Sængehalmen og satte paa denne Maade hele Strafanstalten i Bevægelse. Senerehen blev hn efter at have udstaaet sin Straf paa Hamar og en Stund været fri, atter for Forbrydelser indsat paa Christiania Tugthus, hvorfra han efterat have været Ophavsmand til Mytteri, blev transporteret til Bergens Tugthus. Her satte han nu Kronen paa hele sit usle Værk, derved at han først deltog i Oprør og senere myrdede sin Vogter Hammer den 21 mai 1875. (Her tok forleggeren feil av datoen, den skulle være 3. mai.- CJH)

Mel. To Drosler sad paa Bøgekvist etc.

Ja lytter til med Angst og Gru,
En sørg'lig Sang jeg synger nu
Om Hammers Mord udaf Wallin
En Dag i Mai skjøn og fin.

Lig Skovens vilde, fæle Dyr,
Der gaa paa Rov i Ur og Myr,
Den stygge Morder trak sin Kniv
Og jog den i hans Underliv.

Men Liv for Liv og Blod for Blod
Er Retfærds Stemme paa vor Jord.
Og derfor skal paa denne Dag
Wallin sit Hoved hugges af.

Hans sidste Time snart nu slaar,
En Sjælesørger for ham staar
Og derved gjøres han bekjendt,
At snart hans Liv skal være endt.

Benaadningstiden er forbi,
Wallin nu træder taus indi
Den Vogn, der skal ham føre hen
Til Stedet for Henrettelsen.

Der staar han paa Skafottet hist
Mer' hjælper ei hans Magt og List
Snart faldet Hugget og han er
Ei mer', ei mer', ei mer her.

Hver Mand og Kvinde, som her er
Med Alvor tænk paa hvad I ser,
Og bed til ham histoppe om
At han maa fælde gunstig Dom.

Trykt hos N.Nilsen

En
Ny og sandfærdig
Beretning og Vise
om
Mordersken Sofie Johannesdatter
Udgivet paa Henrettelsesdagen

den. 18de. Februar 1876

Bergen
Forlagt af T.H. Johannessen

Mordersken Sofie

Er ligesom Wallin, der nys paa Nordnæs ved Bergen mistet sit Hoved, svensk af Fødsel. Om hendes Barndom eller Ungdom er her verken Tid eller Sted til Beretning, men vist er det, at man før den Tid, hun øvede sin Ugjerning, Intet har havt at udsætte paa hendes Rygte. Hun var i Tjeneste hos Grosserer Stang i Fredrikshald, hvor hun efter længere Tid at have vist sig tro og dygtig havde erhvervet sig en uomtvistelig og utvetydig Tillid af sine Foresatte. Men som Ordsproget siger: » Det er af sine Egne man skal have det». Sofie overvurderte sin Stilling og faldt midt under denne sin Glansperiode ved de bekjendte Mord i Stangs Familie og tillige Mordforsøg ned til at ststuere Exempel paa, hvad den kvindelige Dumdristighed kan føde av vederstyggelighed. Sin Husfader og Madmoder tog hun af Dage paa den mest nederdrægtige Maade ved Gift og desuden forsøgte hun paa at rydde flere av Stangs Nærpaarørende af Veien, hvilket dog mislykkedes. Dette var den Tak, hun lagde for Dagen, for al den Godhed og Tiltro, hun havde nydt hos sin Husbond og Madmor. Og Almagtens Gud har derfor i sin Retfærd gjenem sin Haandhævere her paa Jorden i dag den 18de. Februar atter advaret os og vist, hvad saadan Færd fører til.

Mel.: Hvor Soldaterne forlyster o.s.v.

Giftig Kvinde jeg besjunger
Bergens Døtre lytter til !-
Efter Mord stod hendes Hunger
Som en Grindhvals efter Sild.
Nu hun selv er bleven Lig;
For slig Lod gudbevare dig!-

Syndens Frugt er overflødig
Udi Norges broderland!
Har at Nævne jeg vel nødig
Ham, som nylig vi besang ?
Nej! – Thi nu han er i Grav,
Derfor glem hans Brøde av.

Men den lede Heksekvinde,
Soffi alt fra Fredrikshald;
Hun skal drages nu til Minde
Og hendes store Syndefald.
Ja,- Thi hendes Synd er stor,
Som den sjelden sker paa Jord.

O! – betænker, Brødre, Søstre!
Og hold Livet rent for Sligt!
Svensketøsen gad ej lystre
Guds Befalinger – sin Pligt;
Men hun koged Arsenik,
Og hendes Husbond Drikken fik.

Tvende Lig om hendes Leje
Svæver nu med Trudselsblikk;
Der, hvor Knegten snart skal feje,
Kalder de paa Retfærdsskik:
»O! En Slange ved min Barm
Avled jeg, thi den var varm!»

Ja, betænker, Søstre, Brødre!
Og glem av det ej saa let;
Ja, husk vel paa det, I Mødre,
At I holder Børn fra det:
Naar en Mand ej ondt dig gjør,
Ønsk ej, at den Arme dør!

Bente Kopperdal:
Ein guida tur i Digitalarkivet

Digitalarkivet som vart starta opp 23. januar 1998, er eitt av Arkivverket sine tiltak for å gjera historiske kjelder lettare tilgjengelege. Per dags dato er kring 2250 digitaliserte kjelder frå heile landet søkbare i Digitalarkivet.[1] For mange er likevel Digitalarkivet ukjent eller noko ein veit om, men ikkje heilt finn ut av. Eg vil derfor freista å illustrera korleis Digitalarkivet kan nyttast for å finna fram til opplysningar. Denne turen i Digitalarkivet nyttar Åsane som eksempel, men måten å søkja på er den same for alle databasane.

Korleis finna fram?

Digitalarkivet er å finna på denne internettadressa: http://digitalarkivet.uib.no. For å koma vidare derifrå og til kjeldene er det ein meny nede til høgre på sida. Menyen ser slik ut:

På denne menyen er det tre inngangar til kjeldene i Digitalarkivet. Dette er via lenkene *Kjeldetype, Kommune/pgj. på kjeldetidspunktet* og *Dagens kommunar.* Alle kjeldene finst under kvar inngang, forskjellen er berre korleis dei er ordna. Lenka *Kjeldetype* fører vidare til ei liste over ulike kategoriar av kjelder og deretter til geografisk område. Denne lenka er best å nytta dersom ein veit kva for kjelder ein leitar etter. Lenka *Kommune/pgj.* på kjeldetidspunktet er derimot best å nytta dersom ein veit i kva for område ein vil leita. Denne fører vidare til ei liste over fylke og deretter ei liste over tidlegare kommunar/prestegjeld. I tillegg til desse to inngangane finst det også ei lenke som er kalla *Dagens kommunar*. Denne kan brukast dersom ein ikkje kjenner namnet på det aktuelle området i tidlegare tider. Lenka fører til ei liste over fylkene, deretter dagens kommunar og under der igjen til ei oversikt over kommunar, prestegjeld e.l. som kan ha høyrt inn under det området kommunen dekkjer i dag.

Kva for kjelder frå Åsane finst i Digitalarkivet?

Når ein vil finna kjelder frå eitt område, er det som nemnd best å nytta lenka *Kommune/pgj. på kjeldetidspunktet.* Ved å trykkja på denne lenka kjem me til ei liste over fylke i Noreg. Skal me finna alle kjeldene som finst for Åsane vel me *Hordaland* og får deretter opp ei liste over kommunar og/eller prestegjeld på kjeldetidspunktet. Som me ser er ikkje Åsane med i denne lista. Me vel derfor Hamre som Åsane tidlegare var ein del av. Denne lista som viser alle kjeldene frå Hamre i Digitalarkivet, kjem då fram:

Kjelder i Digitalarkivet for 1254 Hamre

DA 29.10.1999 1801-telling for 1254 Hammer
DA 06.06.1998 1865-telling for 1254 Hammer
DA 26.05.1998 1900-telling for 1254 Hammers
DA 29.12.1998 Vigde i Hamre 1677-1815
DA 15.12.2000 Døde i Hamre 1750-1826
DP 15.02.2001 Konfirmerte i Hamre prestegjeld 1750-1900
DP 16.01.2001 Døde i Hamre 1762
DP 15.02.2001 Sjeleregister for Hamre fra 1775
DA 19.12.2000 Døde i Hamre 1826-1851
DA 19.12.2000 Døde i Hamre sokn 1852-1968
DA 26.02.2001 Døde i Åsane 1852-1964
DP 26.09.2001 Vigde i Hamre 1881-1898
DP 06.09.2001 Vigde i Åsane 1885-1915
DA 08.02.1999 Emigrantar over Bergen frå Hamre kommune.

Korleis finna ein konkret person eller familie i ei av kjeldene?

Som lista viser er det ein god del kjelder for Hamre tilgjengelege. Dette gjev eit godt utgangspunkt for leiting etter slekt i området. For å visa korleis dette kan gjerast vil eg søkja i databasane i Digitalarkivet for å fina born av landhandlar og gjestgjevar i Salhus, August Karl Bernhard Hammer.

Det er ingen databasar over døypte i Hamre, men det er derimot ein database som dekkjer konfirmantnar frå 1750 til 1900. Me klikkar på lenka *Konfirmerte i Hamre 1750-1900* som er omtrent midt på denne lista.

Sida som då kjem fram ser slik ut:

[ette er ei liste over kjelder i Digitalarkivet som medlemmar i Åsane Historielag har registrert. Når privatpersonar eller organisasjonar utanfor Arkivverket vil gjera kjelder som dei har registrert tilgjengelege for alle, får dei tilbod om det me kallar

Åsane Historielag

Leiar i Åsane Historielag er Marianne Herfindal Johannessen.
Medlemmane, Kenneth Bratland Johan Ludvig Kvamme, og Jan Tertnes, har registrert kjeldene og har også rettane til deira eigne databasar. Kenneth Bratland, Johan Ludvig Kvamme og Jan Tertnes er òg medlemmer av DIS-Hordaland.

Den originale protokollen med skiftedesignasjonar frå Nordhordland har designasjonar frå 1731, men åra 1732-1734 manglar. Det eine året, 1731, har ein heilt anna struktur enn dei andre åra og er difor ikkje med i denne databasen.

For spørsmål vedrørande kjeldene, ver venleg og kontakt:

Åsane Historielag
Postboks 200 Eidsvåg
5876 BERGEN
E-post: lukvamme@online.no

Følgjande data er tilgjengeleg:

Hordaland
DP 29.03.2001 Unionskatten for Arna skipreide, 1642
DP 15.02.2001 Konfirmerte i Hamre prestegjeld 1750-1900
DP 15.02.2001 Sjeleregister for Hamre fra 1775
DP 26.09.2001 Vigde i Hamre 1881-1898
DP 06.09.2001 Vigde i Åsane 1885-1915
DP 28.12.2000 Skiftedesignasjonar i Nordhordland 1735-1748

eit rom i Digitalpensjonatet som er ein del av Digitalarkivet. Lista ovanfor viser kjeldene som er tilgjengelege i Åsane Historielag sitt pensjonatrom. Me klikkar på lenka *Konfirmerte i Hamre prestegjeld 1750-1900*.

Me kjem då inn på sida der me kan søkja i denne databasen. Me kan her velja kva for opplysningar me vil søkja etter. I tillegg kan me velja om me vil søkja på ein eksakt frase (*er lik)*, byrjinga på eit ord (*børjar* på), bokstavar inne i eit ord (*inneheld*) eller om me vil få lista opp alle *(Alle)*. Fordi skrivemåten av namn før i tida veksla mykje, er det som oftast lurast å søkja på byrjinga av eit ord eller på bokstavar som ein kan vera nokså sikre på at frasen me søkjer etter inneheld.[1] *Alle* er grei å nytta dersom databasen er liten og god å ha dersom ein ikkje klarar å avgrensa søket ved *børjar på* eller *inneheld*.

Me skal altså forsøka å finna August Carl Bernhard Hammer, eller August Hammer som han oftast vart kalla, sine born i denne databasen. Me kan byrja med å søka etter fars etternamn, altså Hammer og vel *Fars etternavn* blant alternativa i lista til

venstre. Då August somstundes kan ha nytta eit farsnamn i tillegg til Hammer, vel me *inneheld* i den andre menyen. Til sist skriv me 'Ham' i tekstfeltet til høgre og trykkjer på *Søk*.

Ei liste over dei av fedrene som har eit etternamn som inneheldt 'Hammer' kjem då fram. Me merkjer alle etternamn som inneheld 'Hammer', bortsett frå dei to namna

'Ols Lile Hammer', som må vera nokon andre, og 'Hansen Daa, Hammer' som sannsynlegvis ikkje heitte Hammer, men budde på Hamre. Me merkjer postane ved å halda nede Ctrl-tasten samstundes som me klikkar på dei me vil ta med oss vidare. Når dette er gjort trykkjer me på *Finn postane*. Etter at me har merka av dei aktuelle namna, ser lista slik ut:

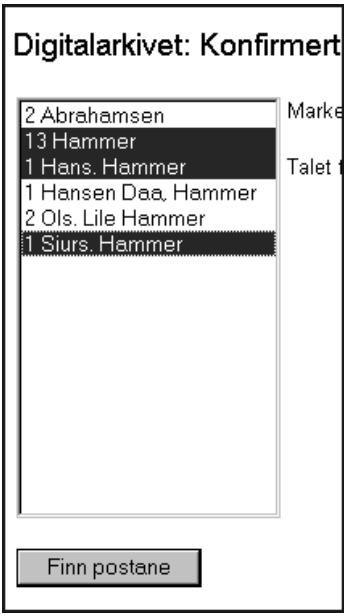

Den sida som no kjem fram liknar mykje på den me hadde oppe tidlegare. Forskjellen no er at denne berre viser dei postane som me valde ut i stad. Det me eigentleg har gjort er å laga ein ny database over alle konfirmantane i Hamre som hadde ein far med eit etternamn som inneheld 'Hammer'. Den nye

tabellen har 15 postar.

Me ser med ein gong at desse konfirmantane har ulike fedre. For å berre finna »vår mann» og hans born, gjentar me den same prosessen som i stad. Når me no søkjer er det berre blant desse 15 postane me leitar. Me vel *Fars fornavn*, *inneheld* og skriv 'Aug' i tekstfeltet til høgre. Deretter trykkjer på me *Søk*. Lista som kjem fram

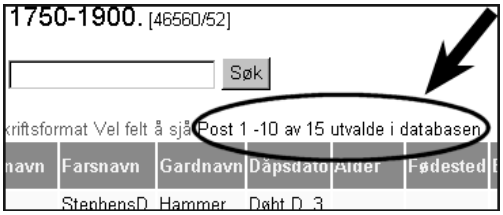

ser slik ut:

August Hammer var altså døypt August Carl Bernhard og me skjønner at alle desse må vera same person. Me merkjer alle og trykkjer på *Finn postane*. Ei liste over dei borna til August Hammer som vart konfirmerte i Hamre i perioden 1750-1900 kjem fram.

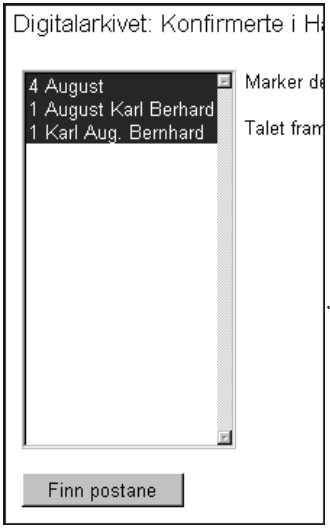

For å sjå nærare på kven dei vart konfirmerte saman med kan me klikka på lenkene (tala) heilt til venstre på sida. skal ein ta utskrift av denne sida kan det løna seg å trykkja på lenka *Utskriftsformat*. Den same sida kjem opp i svart-kvitt.

Denne gjennomgangen har vist kor viktig det er å nytta »opne søk». Hadde me t.d. søkt etter *fars fornavn* <u>*er lik*</u> 'August' hadde me berre funne tre av borna fordi August sine førenamn ved to av borna sine konfirmasjonar var stokka om. Det var ikkje sjeldan at slike ombyttingar av namn skjedde, heller ikkje at folk bytta mellom å nytta det første og det andre førenamnet eller at skrivemåten på namn varierte.

Landsomfemnande søk

Oluf Jean, ein av sønene til August Hammer, reiste vekk frå Hamre prestegjeld ei tid etter konfirmasjonen. For å finna ut kvar han vart av, kan me nytta den funksjonen i Digitalarkivet som vert kalla landsomfemnande søk. Det vil seia at me

Digitalarkivet: 1900-telling for 1221 Stord. [11440/18]

Finn postar der Personliste | er lik | Søk

Alle Førre Neste Heim Hjelp Analyse Ordliste Dokumentasjon Utskriftsformat Korrektur Vel felt å sjå Post

	Personliste	Herred	Krets	Gardsnr	Bruksnr	Gardsnavn	Uthus	Antall personer	Personer tilstede
138	86	Stord	3	19	2	Kyvik	n	7	7

	HusholdNo	Fornavn	Etternavn	Kjønn	Bosatt	Familiestilling	Sivilstand	Yrke
853	1	Tobias	Tobiasen Kyvik	m	b	Hf	g	gårdbruger S
854		Malene	Mikkelsdr. Kyvik	k	b	Hm	g	gårdbrugerhustru
855		Serine Gunhilde	Larsdt. Kyvik	k	b	Tj	ug	Husstel, jordbrugs
856		Gunhilde	Larsdr. Kyvik	k	b	EL %Hm%	e	Føderaadsenke
857	1	Marcelius	Martinsen Haga	m	b	EL	ug	Elev af Stord sem
858		Torvald	Torsen Sundvor	m	b	EL	ug	Elev af Stord sem
859		**Olav**	**Augustsen Hammer**	**m**	**b**	**EL**	**ug**	**Elev af forbered ved Stord semin**
	HusholdNo	Fornavn	Etternavn	Kjønn	Bosatt	Familiestilling	Sivilstand	Yrke

Alle Førre Neste Heim Hjelp Analyse Ordliste Dokumentasjon Utskriftsformat Korrektur Vel felt å sjå

kan søkja etter ein person i heile landet under på ein gong. Dette er mogleg i folketeljingane frå 1801, 1865 og 1900. Oluf Jean vart konfirmert i 1897 og me kan leita etter han i 1900-teljinga.

Me går attende til framsida i Digitalarkivet. I stad visste me kva for område me ville leita i. Denne gongen veit me derimot kva for kjelde me skal nytta. Derfor går me inn via *Kjeldetype*. Det kjem no fram ei liste over 10 ulike kjeldetyper. Folketeljingar, som er dei me skal nytta, står øvst. Me klikkar på denne lenka. Det kjem då fram ei liste over ulike teljingsår. Me vel *1900*.

Lenger til høgre i sida kjem den då fram eit vindauge som ser slik ut:

Søkeside for landsomfattande søk i 1900-teljing

Klikk her for hjelp

Fyll inn søkekriterier for eitt eller fleire av dei følgjande tre felta:

Førenamn | børjar på

Etternamn | børjar på

Fødestad | børjar på

eller søkekriterium for gardsnamn:

Gardsnamn | børjar på

Søk

Oluf er eit namn som kan vera vanskeleg å søkja etter, då skrivemåten kan tenkjast å variera.[2] Eg vel derfor heller å søkja etter etternamn

er lik ’Hammer’ og fødestad *børjar på* ’Hammer’. Før me trykkjer på Søk, skal

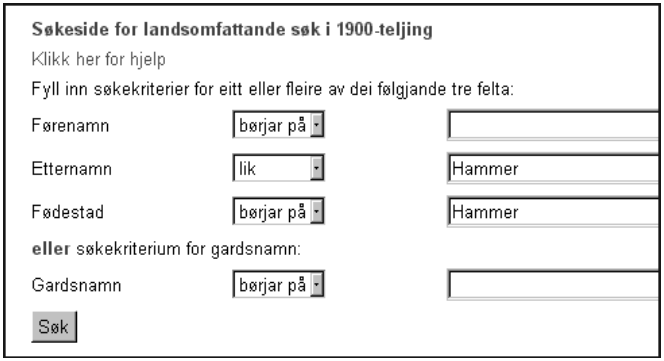

sida sjå slik ut:

Det kjem då fram ei liste over alle etternamn i heile landet i 1900 som var lik ’Hammer’ samt ei liste over alle oppførte fødestadar som byrjar på ’Hammer’. Me må merkja av dei me ynskjer å søkja i ved å klikka i den vesle ruta til venstre for namna.

Me merkjer av ’Hammer’ under etternamn og alle sannsynlege under fødestad. Når dette er gjort ser sida slik ut:

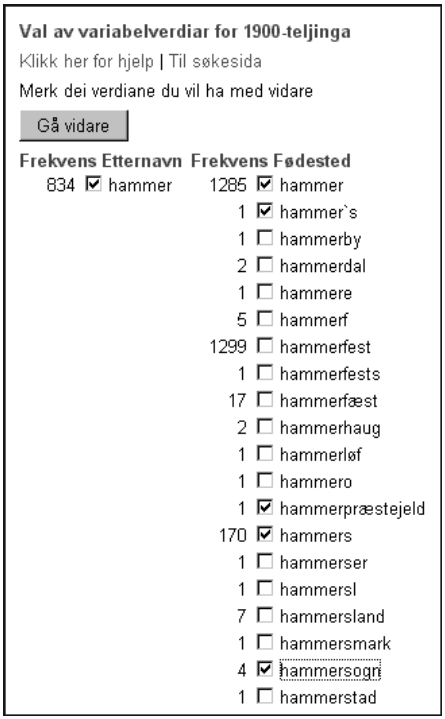

Me trykkjer så på *Gå vidare*. Me får då fram ei liste over dei prestegjelda der det bur ein eller fleire personar med både etternamn lik Hammer og fødestad i Hamre. Lista ser slik ut:

Klikk frekvensen for å sjå valde postar i kommunen.

Klikk her for hjelp | Til søkesida

Hordaland

1 1221 Stord
1 1224 Kvinnherreds
1 1254 Hammers

Det var tilsaman tre personar i heile Noreg som passar til våre kriterium. Alle desse budde i Hordaland. For å sjå nærare på desse klikkar me på talet til venstre for prestegjeldet, og opplysningane om vedkomande skal då koma fram til høgre i vindauget. Me byrjer øvst og klikkar på eittalet framom *Stord*. Dette vindauget som

Klikk blå lenke for å sjå heile garden/huset.

Klikk her for hjelp | Til søkesida

1900-telling for 1221 Stord

Olav Augustsen Hammer Elev af forberedelseskl. ved Stord seminar 1882 Hammer SB

no kjem fram ser slik ut:

Alt tyder på at me har funne rett person. Namnet stemmer omtrent, farsnamnet, fødestaden og fødeselsåret stemmer også. Det er sannsynlegvis rett person. For å koma inn i databasen og trykkjer me på namnet. Me får då fram heile hushaldninga som Olav tilhøyrte.[3]

Digitalarkivet: Konfirmerte i Hamre 1750-1900. [46568/60]

Finn postar der Fars fornavn | er lik | Søk

Alle Førre Neste Heim Hjelp Analyse Ordliste Utskriftsformat Vel felt å sjå Post 1 -6 av 6 utva

	År	Sogn	Nr.	Dato	Kjønn	Fornavn	Farsnavn	Gardnavn	Dåpsdato	Ald
9018	1884	Aasane	20	12 October	m	Sigvardt Lorentzius		Hammer, Salhus	28.11.69	13.
9322	1891	Aasane	37	11 October	f	Helena Amanda	Augustdtr.*	Hammer	10.06.77	30.
9473	1895	Aasene Kirke*	13	29 September	m	Søren	Augusts.*	Hammer, Salhus	05.06.81	01.
9569	1897	Aasene	17	19 Sptbr.	m	Oluf Jean	Augusts.*	Barcalay de Telly Hammer	05.11.82	11.
9658	1899	Aasane	22	24 Septbr.	m	Alfred Ingemand	Augusts.*	Hammer	26.07.85	19.
10002	1886	Hamre	34	3 October	f	Klara Alvilde		Hammer Salhus	07.07.72	26.
	År	**Sogn**	**Nr.**	**Dato**	**Kjønn**	**Fornavn**	**Farsnavn**	**Gardnavn**	**Dåpsdato**	**Ald**

Alle Førre Neste Heim Hjelp Analyse Ordliste Utskriftsformat Vel felt å sjå

Oppsummering

Me har no vore igjennom dei to søkefunksjonane som finst i Digitalarkivet. Beherskar ein desse, kan ein ha stort utbytte av å nytta databasane som finst her. Det kan synast vanskeleg til å byrja med, men med litt trening vil det nok gå lettare og lettare etterkvart.

Eitt av hovudpoenga, i tillegg til å visa korleis søkefunksjonane verkar, har vore å få fram kor viktig det er med »opne søk». Tru ikkje at ein person er ført med same namnet heile livet eller at eit gardsnamn alltid er skrive som det vert i dag. Bruk *børjar på* eller *inneheld* i staden for *er lik* i søka. Dersom ein ikkje finn det ein søkjer etter, bruk fantasien. Ved å endra kriteria for søket, vil ein ofte finna det ein leitar etter.

Til sist må det nemnast at databasane i Digitalarkivet ikkje er kjelder i tydinga

primærkjelder. Databasane er tolkingar av kjeldene. Dei som har registrert kjeldene har sjølvsagt prøvd å gjengi dei så godt som råd er, men ei avskrift vil aldri kunna gjengi ei kjelde 100%. Det kan førekomma skrivefeil og tolkingsfeil og personar kan vera utelatne ved eit uhell. Databasane i Digitalarkivet må sjåast på som hjelpemiddel. Kjeldene er framleis i arkiva!

---

2 Inneheld er svært nyttig i namn som t.d. Kristoffer. Søkjer ein etter inneheld 'risto' vil me få opp både Christopher, Christoffer, Kristoffer, Christopher etc.

3Det er ikkje mogleg å søkja med bruk av *inneheld* i landsomfemnande søk. Det er derimot mogleg å innskrenka søket ved å nytta hakeparentesar. Skriv ein t.d. An[n]a i førenamnsfeltet leitar programmet etter namn som har 'a' som første bokstav, 'n' som andre og 'a' som tredje eller fjerde. Bokstavar som står i ein hakeparentes, tolkar programmet denne som valfri. Dette søket vil dermed finna alle førenamn lik Anna og Ana. Dersom det står to eller fleire bokstavar i ein hakeparentes vil programmet leita etter ein av desse bokstavane i denne posisjonen. Skiv ein til dømes 'Ann[ae]' vil programmet finna både 'Anna' og 'Anne'. Dersom ein ynskjer å søkja etter 'Oluf', 'Olaf' og 'Olav' kan ein derfor skriva Ol[au][fv].

4 Ved å trykka på lenka *Dokumentasjon* får me fram ein del informasjon om folketeljinga og dei forkortingane som er nytta.

Marianne Herfindal Johannessen:
»På jakt etter prestearkiv – et eksempel fra Osterøy»

I forbindelse med ordning av prestearkiver ved Statsarkivet i Bergen fant vi ut at det var en del mangler i enkelte prestearkiv. Ett av de gamle prestegjeldene i Nordhordland, Hamre, var i sin tid et stort prestegjeld.[1] Det omfattet foruten Hamre, også sognene Alversund (til 1884), Hosanger (til 1749 og fra 1966), Meland (til 1884), Mo (til 1749), Seim (til 1749) og Åsane (til 1956).[2] Etter hvert som flere sogn ble utskilt som egne prestegjeld, minket prestegjeldet Hamre. I dag er det tidligere prestegjeldet en del av Osterøy prestegjeld som ble opprettet i 1975.

Problemet med arkivet etter dette prestegjeldet som har kirkebøker tilbake til 1677, var at prestearkivet utenom kirkebøkene bare besto av ca. en hyllemeter med ulike protokoller og ingen korrespondanse eller annet løsmateriale. For å få et sammenligningsgrunnlag kan det nevnes at arkivene etter yngre og mindre prestegjeld som f.eks. Haus og Hosanger består av henholdsvis fire og to hyllemeter med arkiv. Andre store prestegjeld som Kvam og Manger etterlater seg begge circa seks hyllemeter med arkiv.

Undertegnede og Cecilie Skauge Knoph hadde et lite håp om at det kanskje kunne finnes mer arkivsaker etter Hamre sogneprestembete, selv om det i så fall burde vært innkommet til statsarkivet. Vi fant derfor ut at vi burde ta en rundreise på Osterøy og da undersøke både kirkene og prestegårdene i tilfelle det på disse stedene kunne være mer arkivsaker etter gamle Hamre prestegjeld. På sensommeren i år kontaktet vi sognepresten og den residerende kapellanen i det nåværende Osterøy prestegjeld og avtalte dato for et besøk.

Torsdag 25. oktober dro vi til Osterøy utstyrt med bl.a. digitalt kamera. Vi startet med å å avlegge et besøk på Haus prestegård hvor sognepresten i Osterøy bor. (se bilde)

På Haus prestegård fant vi som ventet ikke noe fra Hamre prestegjeld, men fant til gjengjeld en del arkivsaker etter Haus prestegjeld i et kott på loftet.

(Se bilde)

En snartur inn i Haus kirke fikk vi også anledning til. Her fantes det også noen arkivsaker bl.a. noen fødselsregistre som ble tatt med til statsarkivet.

Deretter var vi på Hosanger prestegård hvor den residerende kapellanen i Osterøy prestegjeld nå bor. I en safe i kjelleren fantes det arkivsaker etter både Hamre og Hosanger prestegjeld. (Se bilde).

Sent denne dagen dro vi til Hamre prestegård. Vi fikk opplyst at Hamre prestegård hadde stått ubebodd de siste to, tre årene og at det er mange år siden det har bodd en prest i dette huset. Utvendig ser Hamre prestegård noenlunde vedlikeholdt ut, selv om det manglet lås i kjellerdøren og uthusdøren. Dessuten bar kjelleren preg av å ha hatt ubudne gjester på besøk. Innvendig så denne prestegården atskillig verre ut. Huset hadde diverse fuktskader både i gulv, vegger og brannmurer. Det sto varme på i huset og i første etasje hang det en del bilder fra en salgsutstilling på veggene i stuene. I det som en gang har vært kontor for prestene som har bodd her, var det hengt opp noen kart, tegninger og attester fra Hamre prestearkiv. (Se bilde).

Da vi så disse tegningene skjønte vi at vi var på rett spor. Vi gikk ovenpå og fikk et raskt overblikk over ett rom som var fylt opp av esker og

hyller med ymse arkivsaker. En liten titt bekreftet at dette var i alle fall deler av prestearkivet etter Hamre sogneprestembete. Vi hadde allerede full bil med arkivsaker fra de andre prestegårdene, kirkene og kirkekontoret. Vi konstaterte derfor at vi måtte reise tilbake igjen til Hamre prestegård snarest for å sortere og hente med oss det som virkelig var arkivsaker fra Hamre prestegjeld.

Dagen etter, var undertegnede igjen på vei til Osterøy og Hamre prestegård sammen med Lillian Koehler. Vi hadde utstyrt oss med både digitalt kamera, lommelykt og en god porsjon spenning knyttet til hva som egentlig befant seg av arkivsaker på Hamre prestegård. Full av pågangsmot gikk vi opp i andre etasje og begynte vi å sortere hva som var arkivsaker og hva som var trykksaker o.l. Etter hvert som vi arbeidet oss gjennom eskene og hyllene i dette rommet, fant vi stadig eldre og eldre arkivsaker. Vi oppdaget etterhvert at store deler av disse arkivsakene besto av korrespondanse for sognepresten i Hamre i en 150 – års periode, fra 1800 til ca. 1950. Det var mer enn fantastisk å finne dette som vi egentlig hadde fryktet var gått tapt!

Vi har enda ikke full oversikt over hva vi egentlig fant på Hamre prestegård, selv om arkivsakene er brakt inn på Statsarkivet i Bergen. Grunnen til mangelen på oversikt er at arkivet ikke er ferdig ordnet. Vi er imidlertid begynt å få en grov oversikt over hva arkivet inneholder, for eksempel finnes det en del attester fra midten av 1800-tallet. Attestene er kan fortelle ganske mye om folk som flyttet til eller fra Hamre prestegjeld, for eksempel hvor de var født og døpt, om og når de var konfirmert, om de var gifte og eventuelle barn, om de hadde vært i privat tjeneste eller arbeidet i »Arne Fabrik» og om deres moralske forhold. Altså en mulig »gullgruve» for dem som vil se nærmere på befolkningen i Hamre.

I den alminnelige korrespondansen etter sognepresten i Hamre finnes også en del korrespondanse som gjelder attester. I 1862 ble sognepresten i forbindelse med en justissak bedt om å avgi attest om de tiltalte i en tyverisak, nedenfor er nevnte brev i avskrift:

> *»Til Sognepræsten til Hammers Præstegjæld!*
>
> *Til Afbenyttelse under den ved Amtets Ordre af 28de f.M. mod 1. Johan Henrik Sebben Campbell og 2, Johan Gjæver Hagelsteen for Tyvsforbrydelse anlagte Justitssag udbedes ærbødigst Hr. Sognepræstens Attest meddelt anngaaende sidstnævnte Tiltaltes Alder og Confirmation, samt tillige om hans moralske Forhold medens han opholdt sig i Hammers Præstegjæld. Tillige udbedes Attest for Tiltalte Campbells moralske Vandel, medens han opholdt sig hos Hagelsteens i Eidsvog. Tiltalte Hagelsten har angivet at være 31 Aar gammel.*
>
> *Kaarevig pr. Stordøen den 21 Januar 1862.*

F. Heidenreich(??) Sagens Referent.»[3]

En del av korrespondansen i dette arkivet inneholder i tillegg til saker direkte knyttet til sogneprestembetet, også opplysninger om forhold knyttet til både kommune, fattig- og skolevesen. Eksempelvis er det en liste over hvilket skoleinventar lærer Iver J. Espelie i »Aasene Sogns 1ste Skoledistrict» har til rådighet i 1862. I følge denne listen besto skoleinventaret foruten en bibel og noen salmebøker bl.a. av:

1 Luthers Postille over Epistlerne, 1 Kingos Kirke Psalmebog, 1 Herslebs Bibelhistorie,
6 Ex. af Grøgaards Læsebog udg. av Jørgensen,
1 Ex. af Dr. Neumands Haandbog for lærere i Omgangs Skolen,
1 Ex. af J Odens Regnebog,
1 Ex. udtaget af Platous Geographie
2 Ex. udtag af Norges Riges Historie
1 Ex. af Loven om Almue Skolevæsenet paa Landet af 1827
1 Ex. af Lindemands Psalmodicon med tilbehør, og Coralbog
37 Stave- og Læse- Tabeller
1 Landkart over Europa
1 Ex. af Veiledning til at læse Haandskrift
5 Steentavler; hvoraf de to ere beskadigede eller ubrugbare
2 Ex. af Anviisning til at kjende Spedalskheden
Samt *»nogle smaa Blade, angaaende Sundhedens vedligeholdelse, og de Syges Pleie»*

Det er en påtegning på brevet som forteller at vedkommende lærer fikk en ny steintavle.

Bortsett fra korrespondanse finnes det også en del kart og tegninger i dette arkivet. Noen av disse gjaldt gravplasser både for Hamre, Salhus og Åsane. Dessuten er det kart som viser både innmarken og utmarken på Hamre prestegård.

I tillegg til dette var det en del tegninger av Åsane gamle kirke fra restaureringsplanene i 1934, bl.a. av arkitekt Ole Landmark. (Se bilde) Denne kirken brant ned i 1993, men ble gjenoppbygget i 1995.

Mer spesielle ting finnes også i

dette materialet, f.eks. en sammenrullet pakke som inneholder de gamle papirseilene til skipsmodellen i Hamre kirke. Disse ble sannsynligvis byttet ut i forbindelse med oppussingen av kirken i 1927.

Hva denne tilveksten til arkivet etter Hamre prestegjeld til sist vil vise seg å inneholde, er ikke godt å si. Forhåpentligvis vil det dukke opp flere større og mindre godbiter i dette arkivet. Dette vil vi likevel ikke få svar på før arkivet er ferdig ordnet og katalogisert om noen måneder.

Det som imidlertid er helt klart og som forhåpentligvis dette eksempelet fra Osterøy viser, er at det svært ofte finnes både eldre og nyere arkivsaker liggende på loft og i kjellere rundt om i distriktene. Arkivsaker som ikke er avlevert til arkivene og som ingen tilsynelatende vet hvor befinner seg, kan vise seg å faktisk eksistere slik tilfellet var med arkivet etter Hamre prestegjeld. De ansatte ved arkivene kunne nok vært flinkere med å reise rundt og samle inn arkivsaker, men dette handler også om ressurser. Arkivene er avhengige av at personer i lokalmiljøene tar kontakt med arkivene når de blir oppmerksomme på at det ligger arkivsaker på et sted der de ikke burde ligge, f.eks. i tidligere kommunale eller statlige bygg som i dag er solgt til private. Mange gjør allerede dette, men flere ønskes velkommen.

---

1 Hamre lå under Rektoratet ved Bergen Katedralskole 1638-1663 og 1704-1749.

[2] Hamre prestegjeld inneholdt følgende kirkesogn:
Hamre (-1975), Alversund (-1884), Hosanger (-1749, 1966-1975), Meland (-1884), Mo (-1749), Seim (-1749) og Åsane sokn (-1956).Hamre prestegjeld lå under Rektoratet ved Bergen Katedralskule 1638-1663 og 1704-1749. Åsane ble eget annekssokn 1871 etter å ha vært kapellsokn tidligere,

Avgang
Soknene Hosanger, Mo og Seim skilt ut som Hosanger prestegjeld 1749.Åsane sokn ble skilt ut som eget prestegjeld 1956. Den delen av Hamre prestegjeld som lå i Lindås kommune ble i 1966 overført til Vike sokn i Osterfjorden prestegjeld. Hamre prestegjeld ble overført til Osterøy prestegjeld i 1975.

Tilgang
Hosanger sokn ble overført fra Hosanger i 1966

I 1975 ble Osterøy prestegjeld opprettet av prestegjeldene Hamre (inkl. Hosanger) og Haus.

3 SAB: Hamre sogneprestembete, uordna arkiv som vil bli plassert under arkivsignatur: I.2.d. Journalsaker.

Tom Myrvold :
Digitalisering i et konserveringsperspektiv

I arkivverket er det vel først og fremst avskrift av originalkilder og produksjon av databaser man tenker på når man bruker ordet digitalisering. Men for meg som fagmann innen konservering og med interesser innen foto og data er det nettopp sammensmeltningen av disse to emnene som er interessant.

I Digitalarkivet har man så vidt kommet i gang med å legge ut skannede bilder av originalmateriale. Her er det snakk om lavest mulige oppløsning. Dette materialet skal lastes raskest mulig over Internett og må derfor strippes for all unødig informasjon.

Når det gjelder digitalisering for konserveringsformål, er målet det motsatte. Her må vi ha mest mulig informasjon. Et dokument skannet i 72 dpi (punkter per tomme) er nærmest ubrukelig som grunnlag for en digital forbedring. Og det er forbedring eller retusjering det gjelder. Nesten hvert eneste dokument jeg har skannet, har jeg måttet bearbeide digitalt. Enten fordi det er for mørkt eller for lyst, fordi kontrasten er feil, eller fargene trenger justering. Det er rutine å skanne i

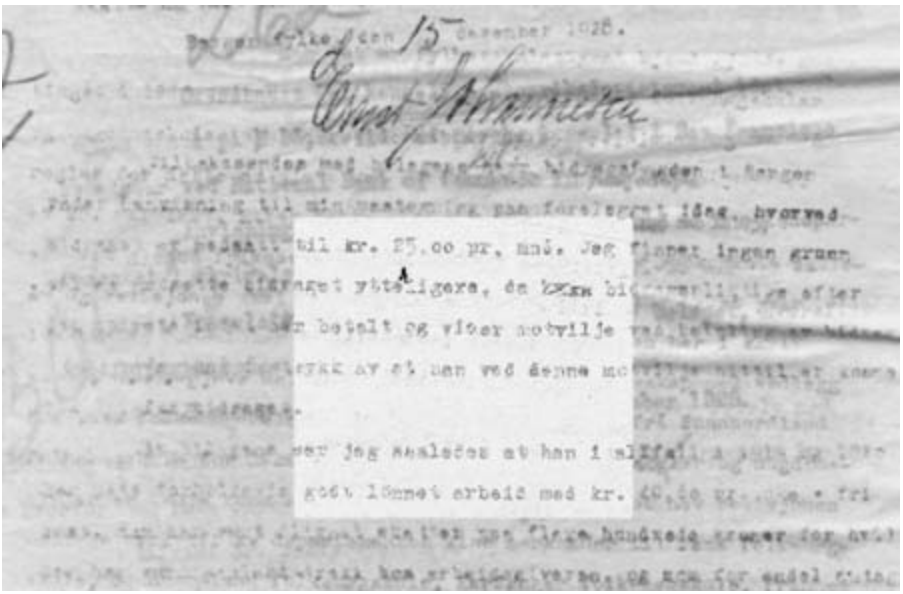

Blekket i presskopibøkene vandrer både i papiret og mellom arkene. Feltet i midten er «digitalt konservert».

høyere oppløsning enn man trenger, for å redusere oppløsningen når arbeidet er gjort.

Hvilken oppløsning er nødvendig? Som jeg allerede har nevnt er 72 dpi tilstrekkelig til skjermbruk. Skal materialet skrives ut, er tommelfingerregelen at oppløsningen er 1/3 av skriverens oppløsning. En 600 dpi skriver krever altså 200 dpi oppløsning. Materiale som skal trykkes, bør ha 300 dpi. Som utgangspunkt bør arbeidsdokumentet ha 1,5 til 2 ganger så høy oppløsning som det ferdige resultatet.

I arbeidet ved konserveringsavdelingen har jeg i årenes løp kommet over arkivsaker som peker seg ut som kandidater til digital konservering. Spesielt vil jeg nevne to grupper: presskopibøker og arkivsaker med konserveringsskader. Begge disse gruppene skiller seg ut ved at skadene er relativt ferske. Nedbrytningen skjer raskt – sannsynligvis er den aksellererende. Presskopibøkene er knapt hundre år gamle, mens de verste konserveringsskadene er fra 1940–60-årene. Konserveringspersonalet står som hjelpeløse tilskuere til at meter på meter med presskopibøker falmer bort og forsvinner. Når det gjelder konserveringsskadene (*les: Alunskadene*), så finnes det metoder til å rette opp dem, men det er et spørsmål om det er ønskelig å bruke store summer på dyre kjemikalier og mange arbeidstimer på hvert ark når vi har hele serier med protokoller som krever samme behandling. I tillegg kommer risikoen for at materiale skal gå tapt under konservering.

Digitalisering som erstatning for konservering stiller høyere krav til oppløsning og nøyaktig gjengivelse enn andre publiseringsformål. Hvis vi tenker oss at vi digitaliserer i stedet for tradisjonell konservering må vi jo være sikker på at vi får med oss alt. Dessuten, ingen kamera eller skanner er like fleksibel som det menneskelige øyet. De fleste opptak krever en viss justering for å bli like leselig som originalen. Er originalen vanskelig å lese, er det viktig at råmaterialet inneholder alt som trengs for senere bildebehandling. Da er trykkeriets 300 dpi i knappeste laget. Mindre kan det i hvert fall ikke være, og vi får dermed filer som fort passerer 50 Mb. For bare noen år siden var det utenkelig å bruke så mye plass, men slik som prisene på lagringsplass utvikler seg, arbeider tiden for slike løsninger.

Bokmelding

Viktig bokverk
Norges kirker. Hordaland bind I (2000). 128 + 188 sider.
Norges kirker. Hordaland bind II (2000). 312 sider.

Norges kirker er et bokverk som tar sikte på å samle informasjon om alle landets kirker, om bygningene, interiøret og inventaret, om kirkegårdene og gravminnene. De første to bindene kom ut i 1959 (Østfold 1 og 2), og i løpet av de vel førti årene som har gått er det publisert 16 bind til. Likevel er bare en liten del av landet så langt dekket. 12 fylker gjenstår i sin helhet, og for ytterligere tre av fylkene (Oppland, Vestfold og Hordaland) er arbeidet i gang, men ikke avsluttet. Det er altså snakk om et svært stort prosjekt, og med en ressurstilgang på dagens nivå også i fortsettelsen, vil det komme til å måtte pågå i flere generasjoner til.

Prosjektet *Norges Kirker* startet opp i 1949, og var fra starten av finansiert av NAVF, men ble overtatt av Kirke- og undervisningsdepartementet i 1970, og fulgte med over til Miljøverndepartementet i 1973, da Riksantikvaren ble overført dit. Siden 1994 har prosjektet sortert under Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), som er en del av Stiftelsen for naturforskning og kulturminneforskning. Bokverket kommer ut i serien Norske minnesmerker, som utgis av Riksantikvaren og NIKU, og som spenner over et vidt felt, fra bygningshistorie til kunsthistorie. Prosjektet har to faste stillinger, i tillegg til noen pensjonistillinger.

Målet for prosjektet er å få laget et landsdekkende oppslagsverk. Et slikt verk vil være en viktig informasjonsbase, og vil kunne ha stor verdi for flere målgrupper: lokalhistorikere, arkitekter, kunsthistorikere og kulturhistorikere, i tillegg til at forvaltning, presse og allmennheten også ofte vil kunne ha bruk for, og glede av, tilgang til slik informasjon.

Som naturlig må være varierer stoffmengden om hver enkelt kirke. Om Domkirken i Trondheim er det gitt ut tre bind, mens Brandasund kapell i Finnås prestegjeld i Sunnhordland lar seg beskrive på en knapp side. Men arbeidsmåten følger nå et fast opplegg, og sikrer en bredt sammensatt informasjonsmengde med opplysninger om administrative forhold, om kirkens historie, om plasseringen av bygningen og bygningens historie – både for tidligere og nåværende kirker, om inventaret og dets historie – om alter og altertavle, prekestol og benker, døpefont og alterring, orgel, galleri, skulpturer, tavler og rituelle kar, paramenter, lys, klokker og bøker, og om kirkegård og gravminner. Det blir også gitt oversikter over utrykte og trykte kilder, og det blir gitt referanser til hva Riksarkivarens antikvariske arkiv har av stoff om den

enkelte kirken. Stoffmengden er imponerende, og vitner om inngående undersøkelser og oppmålinger av hver enkelt kirkebygning, i tillegg til at de skriftlige kildene både i statsarkiv, Riksarkivet, kommunearkiv og andre arkivoppbevarende institusjoner er blitt grundig gjennomgått og registrert.

De to foreliggende bindene for Hordaland er skrevet av Anne Marta Hoff, Hans-Emil Liden og Ola Storsletten, og kommer i tillegg til tre tidligere bind om kirkene i Bergen. Forfatterne er fagfolk. De har alle arbeidet med feltet i en årrekke, og

Bind I for Hordaland omfatter kirker i Midhordland, fra Fusa, Sund og Austevoll i sør til Øygarden i nord, og kirker i områdene som ble innlemmet i Bergen ved byutvidelsen i 1972, mens bind II dekker kirkene i Sunnhordland, fra Ølen og Sveio i sør, til Kvinnherad og Tysnes i nord. Da gjenstår Hardanger, Voss og Nordhordland, før Hordaland fylke er dekket.

Bøkene er rikt illustrert, og har foto både av interiør og eksteriør, i tillegg til oppmålingstegninger. Mange av fotoene er hentet fra Riksarkivarens arkiv, mens andre er produsert direkte for disse bøkene. Fotoene har jevnt over meget høy kvalitet, men sammenligner vi med andre "moderne" bokutgivelser, vil man nok kunne komme til å savne gjengivelse i farger. Det har sikkert å gjøre med at kostnadene til trykkingen skal holdes nede, men publikumsappellen ville nok avgjort ha vært noe større om man hadde tatt den merkostnaden.

Arbeid med registrering av kulturhistorisk viktige bygg startet over store deler av Europa like etter 1900, og de andre nordiske landene har hatt prosjekter som korresponderer til *Norges Kirker*. Den svenske serien ble startet opp alt i 1912, den danske i 1933, mens den finske kom i gang samtidig med den norske. Ved at det finnes parallelle serier fra flere ulike land blir mulighetene for sammenlignende studier selvsagt bedre.

Store og grundige verk som de her foreliggende krever betydelig arbeidsinnsats: kvalitet krever ressurser. Det er vel derfor ikke så overraskende at det har vært stilt spørsmål ved om ressursbruken er fornuftig. Både i Sverige og Finland har ressurstilgangen gjennom de siste årene vært redusert, og også i Norge har man på 1990-tallet gått flere runder for å få vurdert om prosjektet *Norges Kirker* har noen fremtid. Konklusjonen i Norge er gledelig nok blitt den at man fortsatt vil satse, og så kunne man selvsagt drømme om at det ble satt inn såpass store ressurser at prosjektet kunne bli fullført før utgangen av inneværende hundreår.

Yngve Nedrebø

Randi Andersen:
Arna bygdebok, Band 1,

Frå dei eldste tider til 1840. Alma Mater forlag AS 1999. 559 sider.

Arna ble etablert som egen kommune i 1964 da gamle Haus ble oppløst, og i 1967 ble Arna residerende kapellani også skilt ut fra Haus som eget prestegjeld. Men som selvstendig kommune ble levetiden kort, for allerede i 1972 ble Arna tatt opp i Bergen. Siden da har Arna vært bydel, men med sin beliggenhet "bak" Ulriken har vel dette vært den delen av Bergen som i minst grad er blitt integrert. I årene som har gått har vi da også relativt ofte hørt ytret ønsker om løsrivelse, og når det nå er kommet egen bygdebok for Arna kan vi vel se det som uttrykk for at en sterk lokalfølelse fortsatt lever.

Gamle Haus sogelag ble etablert i 1931, og la kort etter fram ambisiøse planer om "Haus i Soga og Segn", et verk på 19 bind. De rakk å publisere ættebøker for de tre soknene og en egen del for fabrikkstedet Ytre Arna, samt bøker om kirker og kristenliv, stedsnavn og skolehistorie, før initiativtakerne var falt fra, og kommunen oppløst. Interessen for lokalhistorien har imidlertid levd videre, uttrykt blant annet gjennom levende sogelag både på Osterøy og i Arna.

Arna sogelag la i 1990 fram planer for Arna bygdebok, sikret finansiell støtte fra Bergen kommune, og fikk nedsatt egen bygdeboknemnd under ledelse av professor Leif Mjeldheim. I 1995 kom arbeidet med første bindet i gang med cand philol Randi Andersen, styrer for Osterøy museum, som forfatter. Med seg i arbeidet fikk hun Anna Østerbø Kåstad som billedredaktør, og professor Ståle Dyrvik som faglig konsulent. Det ble et meget sterkt lag.

Første bindet av Arna bygdebok dekker tiden fram til 1840, mens bind 2 skal følge historien opp til 1972. Det foreliggende bindet er på 500 sider, og skal dekke 12000 års historie. Men sjelden har jeg sett steinalder og jernalder så godt integrert i framstillingen i en bygdebok som her. Boken er delt i fem bolker (-800, 800-1530, 1520-1660, 1660-1800 og 1800-1840), og i hver bolk blir det satt fokus på det samme settet av problemstillinger: ressurser, befolkning, bosetning og maktforholdene i lokalsamfunnet.

Kapittelet om bosetningen fram til rundt år 800 gir oversikter over det arkeologisk materialet og gardsnavnene i Arna. Dette materialet blir sammenstilt med en analyse av skyldstørrelsene både i selve kjerneområdet, og i de tilgrensende. Det finnes spor etter merkbar nyrydding i vikingtiden, mens det ser ut til å ha vært liten ekspansjon gjennom rydding i middelalderen.

Naturlig nok kan det også i Arna påvises klar tilbakegang i folketall i seinmiddelalderen, fulgt av sterk vekst på 1500-tallet og et stykke inn på 1600-tallet, og i likhet

med mange andre bygder på Vestlandet en ny betydelig reduksjon i folketallet i perioden etter 1660. Forklaringen på nedgangen i siste del av 1600-tallet finner forfatteren i epidemiene som herjet, kombinert med betydelig flytting til Bergen. En ny relativt sterk vekst i folketallet kom først i andre halvdel av 1700-tallet. Men tallet på gardsbruk lå tilnærmet stabilt hele perioden fra 1600-tallet og ut 1700-tallet. Det var altså i gruppene som utgjorde tjenerskap og husmannsklasse svingningene kom, og det kan virke som en rimelig forklaring, siden det også var disse gruppene som lettest kunne tilpasse seg økonomiske svingninger i Bergen. (Men når Bergen hadde sterk vekst i både økonomi og folketall parallelt med veksten i folketall i Arna, kan dette neppe gi hele forklaringen.)

Boken gir en detaljert beskrivelse av systemet med leilendinger og bygsel, omfattende bruk av avlsgarder, forpaktere og husmenn, og tar for seg det sinnrike opplegget med pressing av prisene på førstebygsel, som kunne være meget lukrativt for jordeieren. Overgangen til selveie kom på det privateide godset stort sett i løpet av 1700-tallet, og analysene som blir presentert her viser at de nye selveierne jevnt over kom dårligere ut enn før, tynget i gjeld.

Boken har også gode og grundige kapitler om arbeid, hus og heim, innbo og arbeidsredskaper, arbeidsmåter og livets gang. Disse kapitlene er utstyrt med et vell av både bilder og beretninger, og er blitt spennende lesning. Tingbøkene for Nordhordland er bevart fra 1640-tallet av, og har vært en viktig kildeserie for denne bygdeboken. Sammen med skiftematerialet gir tingbøkene anledning til å følge folks dagligliv, klær og redskaper, og her er materialet brukt og analysert på en mønstergyldig måte. I boken finner vi en rekke tabeller som viser endringer i produksjon og folketall. De er til glede for den som vil sammenligne med andre bygder. En liten feil synes å ha sneket seg inn på side 469, der tabellen som skulle vist husdyrholdet 1803-1845 er blitt erstattet av tabellen over åkerproduksjon.

Arna bygdebok er rikt illustrert, og med et bredt variert fotomateriale, med mange bilder av redskaper, klær, gjengivelser av gamle tegninger, kart og kilder, kombinert med naturbilder og fotografier av hus og tun. Kvaliteten på bildene er jevnt over god, og mange av fotografiene er gjengitt i farger. Dette bidrar i høy grad til at boken blir ytterst tiltalende.

Når 12000 års historie skal få plass på 500 sider gir det seg selv at ikke alt kan bli like grundig behandlet, men her kan en finne svært mye å glede seg over. Ikke bare gir den en grundig innføring i den lokale historien, den gir også enkle, greie og forbilledlige pedagogiske framstillinger av sentrale og generelle utviklingstrekk i norsk historie, og skulle derfor kunne være av interesse langt utenfor Arna.

Yngve Nedrebø.

ISSN 1501-4436

Statsarkivet:

statsarkivet.bergen@riksarkivaren.dep.no

Yngve Nedrebø, Statsarkivar:
yngve.nedrebø@riksarkivaren.dep.no

Christopher John Harris, Førstearkivar:
christopher.harris@riksarkivaren.dep.no

Synøve Bringslid, Arkivar:
synove.bringslid@riksarkivaren.dep.no

Knut Geelmuyden, Arkivar:
knut.geelmuyden@riksarkivaren.dep.no

Cecilie S. Knoph, Konsulent:
cecilie.knoph@riksarkivaren.dep.no

Ragna Neteland, Konsulent:
ragna.neteland@riksarkivaren.dep.no

Anette Skogseth Clausen, F.konsulent:
anette.clausen@riksarkivaren.dep.no

Tom Myrvold, Avd.ing:
tom.myrvold@riksarkivaren.dep.no

Tor Amundsen, Førstesekretær:
tor.amundsen@riksarkivaren.dep.no

Rikke Flakstad, Førstesekretær:
rikke.flakstad@riksarkivaren.dep.no

Steffen Ekerhovd, Driftstekniker:
steffen.ekerhovd@riksarkivaren.dep.no

Johanne Mjelstad, Ingeniør:
johanne.mjelstad@riksarkivaren.dep.no

Elin Runningen, Ingeniør
elin.runningen@riksarkivaren.dep.no

Marianne H. Johannessen, Konsulent:
marianne.herfindal@riksarkivaren.dep.no

Bente Kopperdal:
bente.kopperdal@riksarkivaren.dep.no

Bergensposten utgis av Statsarkivet i Bergen
Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Layout: Tom Myrvold
Trykk: Designtrykkeriet AS

Postadresse:
Statsarkivet i Bergen
Årstadveien 22
5009 Bergen

Internett:
http://digitalarkivet.uib.no/sab